

Eti Helâl Olan Hayvanları Hayvansal Proteinlerle Beslemenin Fıkhî Boyutu*

Hüseyin BAYSA**

Öz: Hayvanlar doğal şartlarda anatomik ve metabolik yapılarına uygun yiyecekleri tercih eder ve besin ihtiyaçlarını o maddelerden karşılarlar. Hayvancılığın endüstriyel yöntemlerle gerçekleştirildiği günümüzde et, yağ, kemik, tüy ve kan gibi mezbaha atıklarından elde edilen hayvansal proteinler, yemin diğer unsurları ile birlikte otçul hayvanlara da verilmektedir. Bu şekilde beslenen hayvanların bir kısmının, geviş getirenler, kümes hayvanları ve balık gibi eti insanlar tarafından tüketilen türden olması, konunun fıkhî açıdan değerlendirilmesini zorunlu kılmaktadır. Söz konusu uygulamanın hayvanın fitratıyla uyumluluk derecesi, şer'î hükmün belirlenmesinde merkezi rol oynamaktadır. Besin-fitrat uyumluluğu testi için öncelikle mezkûr hayvan gruplarının anatomik yapıları ile metabolizmalarının mezbaha atıklarını tüketmeye elverişli olup olmadığının tespit edilmesi gerekmektedir. Ayrıca uygulamanın hayvan ve insan sağlığı açısından araştırılması ve hayvanı temiz şeylerle beslemenin gerekliliği bağlamında irdelenmesi önem arz etmektedir. Bu amaç ve çerçeve dâhilinde yapılan bu araştırmada, sözü edilen hususlarla ilgili bilimsel veriler göz önünde bulundurularak İslam'ın helâl kabul ettiği kara ve deniz hayvanlarına, mezbaha atıklarından sağlanan protein takviyesinin şer'î hükmü tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh, Hayvan Besleme, Helâl Yem, Hayvansal Protein, Fitrat.

The Islamic Jurisprudence Dimension of Feeding the Animals Whose Meats are Halal with Animal Proteins

Abstract: The animals prefer foods that suitable for their anatomical and metabolic structures in natural conditions and meet their nutritional needs from these substances. In today that animal farming is carried out by industrial methods, animal proteins derived from slaughterhouse wastes such as meat, oil, bone, feather and blood are given to herbivorous animals too along with other elements of the feeding process. Some of the animals which feed in this way are animals such as ruminants, poultry and fish which consumed by the human, that necessitates the evaluation of the subject from the fiqh point. The degree of this application complies with the animal's nature plays a central role in determining the Islamic judgment. For the testing of the food-nature compatibility, primarily it is necessary to determine whether the anatomical structures and metabolisms of aforementioned animal groups are suitable for eating slaughter wastes. It is also

---

* Bu makale metnini özenle okuyup, değerli katkılar sağlayan Ondokuz Mayıs Ünv. Ziraat Fak. Zootekni Böl. Yemler ve Hayvan Besleme ABD Başkanı Prof. Dr. Ergin ÖZTÜRK'e teşekkürü bir borç biliyorum.

** Dr. Öğretim Üyesi, Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, huseyinbaysa@kilis.edu.tr

important to investigate the application in terms of animal and human health and examine in the context of the necessity of feeding the animal with clean things. In this research that conducted in this purpose and within this framework, considering the scientific data related to the issues mentioned in this study, has been tried to determine the Islamic judgment of supplementation of the protein obtained from slaughterhouse waste to land and sea animals which Islam makes halal.

Keywords: Fiqh, Feeding Animal, Halal Feed, Animal Protein, Natality.

A. GİRİŞ

Hayvanların insan tüketimi için uygun olmayan et, yağ, kemik, tüy ve kan gibi parçaları, kimya endüstrisinde hammadde olarak kullanıldığı gibi hayvan beslemede de protein¹ kaynağı olarak değerlendirilmektedir.² Ancak eti insanlar tarafından tüketilen hayvanların protein ihtiyacını bu maddelerden karşılamanın sağlık açısından riskli olduğu da bilinmektedir. Avrupa ülkelerinde 1996 yılında hayvan ve dolayısıyla insan sağlığına zarar verdiği için et-kemik ununun sığır, koyun, keçi gibi ruminant (geviş getiren) hayvanların yemine eklenmesi yasaklanmış;³ 2012 tarihinde ise kanatlı kümes hayvanlarına verilecek yemlerin %100 organik olması zorunlu hale getirilmiştir.⁴ Türkiye’de de 2011 yılında aynı gerekçeyle ruminantları hayvansal proteinlerle beslemek yasaklanmıştır.⁵ Bu yılda çıkarılan başka bir yönetmelikle, kanatlı hayvanlar ile çiftlik balıklarının yemlerine kemirgenler, tavşanımsılar ve domuzlardan elde edilen hayvansal proteinlerin

¹ Hayvan vücudunda türlere göre değişmekle birlikte %15-20 oranında protein bulunmaktadır. Hayvanlarda protein yetersizliği, verimde gerilemeye yol açtığı gibi ölüme bile götürebilir. Hasan Rüştü Kutlu, *Kanatlı Hayvan Besleme*, Adana, 2015, s. 35, http://zootekni.cu.edu.tr/tr/yuklenenler/Kanatli_Besleme_Tum.pdf (04.01.2015).

² Yemde kullanılan hayvansal atıklar ve bunları hayvan tüketimine uygun hale getirmek üzere takip edilen süreç için bk. Hüseyin Baysa, “Hayvansal Yan Ürünlerin Ticaretinde Helâllik Sorunu”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2017, 30, s. 425, 426.

³ Burcu Bölükbaşı, *Kanatlı Beslemesinde Et-kemik Ununun Kullanımı ve Önemi*, (Seminer), Çukurova Üniversitesi Ziraat Fakültesi, Adana, 2004, s. 12. <http://www.zootekni.org.tr/upload/File/KANATLI%20BESLEMESINDE%20ET-KEMK%20UNUNUN%20KULLANIMI%20VE%20NEM.pdf> (28.01.2017).

⁴ Arda Yıldırım, Hasan Eleroğlu, “Organik Kanatlı Besleme”, *Tavukçuluk Araştırma Dergisi*, Ankara, 2014, 11/1, s. 36.

⁵ “Hayvansal proteinler (et-kemik unu, kemik unu, kan unu ve diğer kan ürünleri, tavuk unu, balık unu, hidrolize protein) ile hayvansal orijinli organik DCP (Dikalsiyum Fosfat) ve TCP (Tirikalsiyum Fosfat)’nin, sığır, koyun, keçi gibi geviş getiren (ruminant) hayvanlarda kullanılması ve yemlerine katılması yasaktır.” Resmi Gazete, 27.12.2011 tarih ve 28155 sayılı “Yemlerin Piyasaya Arzı ve Kullanımı Hakkında Yönetmelik”, Ek-2.

katılması yasağa dâhil edilmiştir.⁶ Bu düzenlemenin yapıldığı yönetmelikte ayrıca, kümes hayvanları ile çiftlik balıklarını kendi türlerine ait hayvanların gövde ve parçalarından imal edilmiş proteinli yemlerle beslemenin 1 Ocak 2016 tarihinden itibaren yasaklanacağını bildiren bir maddeye de yer verilmiştir.⁷ Ancak daha sonra görülen lüzum üzerine, bu yasak 1 Ocak 2017 tarihine ertelenmiştir.⁸ Hâlihazırda, ülkemizde ruminantları hayvansal proteinlerle beslemek yasak olmakla birlikte, kanatlı kümes hayvanları ile çiftlik balıklarını domuz ve kendi türleri haricindeki hayvanlardan elde edilen proteinlerle beslemenin önünde yasal bir engel bulunmamaktadır.

Eti helâl olan hayvanları, mezbaha atıklarından imal edilen proteinlerle beslemek, modern dönemde başvurulan bir yöntem olduğu için bunun şer'î hükmü ile doğrudan ilgili herhangi bir nass bulunmamaktadır. Hadis kitaplarında, doğal beslenme şekline aykırı olarak pislik yiyen bazı hayvanlara ilişkin rivayetler⁹ mevcut olmakla birlikte, bu rivayetler ve bunlara dayandırılarak verilen hükümler, konumuzla birebir bağdaştırılacak mahiyette değildir. Rivayetlerde bahsi geçen ve cellâle¹⁰ olarak isimlendirilen hayvanlar ile günümüzde hayvansal proteinli yemle

⁶ Resmi Gazete, 24.12.2011 tarih ve 28152 sayılı “İnsan Tüketimi Amacıyla Kullanılmayan Hayvansal Yan Ürünler Yönetmeliği”. 8. md. 1. fıkra, e bendi.

⁷ Resmi Gazete, 24.12.2011 tarih ve 28152 sayılı “İnsan Tüketimi Amacıyla Kullanılmayan Hayvansal Yan Ürünler Yönetmeliği”. 8. md. 1. fıkra, a ve d bendi ve 48. md. a bendi.

⁸ Resmi Gazete, 6 Ocak 2016 tarih ve 29585 sayılı “İnsan Tüketimi Amacıyla Kullanılmayan Hayvansal Yan Ürünler Yönetmeliğinde Değişiklik Yapılmasına Dair Yönetmelik”. 1. md. Türkiye’de bu yasal düzenlemeler yapılmadan önce de organik hayvancılığa teşvik edilmiş ve 2010 yılından bu yana, organik hayvan yetiştiriciliği yapacak firmalara hayvanları tamamen organik yemlerle besleme zorunluluğu getirilmiştir. Resmi Gazete, 18.08.2010 tarih ve 27676 sayılı “Organik Tarımın Esasları ve Uygulanmasına İlişkin Yönetmelik”. 17. md.

⁹ Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre et-Tirmizî, *el-Câmiu'l-Kebîr*, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 1998, “Et’ime”, 24 (1824-5); Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî, *es-Sünen*, Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, [y.y.], 2009, “Zebâih”, 11 (3189); Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdi, *es-Sünen*, Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, [y.y.], 2009, “Et’ime”, 25 (3785-7).

¹⁰ Hayvan tersi ve benzeri atıklar anlamına gelen “culle” (جَلَّة) sözcüğüne nispet edilen ve “fe’âle” (فَعَالَة) kalıbında bulunan cellâle kelimesi, eti helâl olan hayvanlardan pislik yiyenlere verilen bir isimdir. Çalışmamızda cellâle konusu eti yenen hayvanları, içinde necis madde bulunan yemlerle beslemenin hükmü bağlamında işleneceğinden cellâle olan hayvandan faydalanmanın hükmü ile ilgili görüşlere yer verilmeyecektir. Fukahânın cellâlenin hükmüne ilişkin yaklaşımları için bk. Muhammed Fâlih Mutlak Benî Sâlih, “Fabrika Yemlerinin Hayvanların

beslenen hayvanlar, fitrî yapıya aykırı şeyleri tüketmiş olmak açısından birbirine benzemektedir; ancak bu maddelerin tüketimini tercih etme noktasında birbirinden ayrılmaktadır. Cellâle olan hayvanlar kendi tercihleri sonucu ve düzensiz bir şekilde pislik tüketirken, diğerleri sistematik olarak yemlerine eklenen mezbaha atıklarını tüketmeye mecbur bırakılmaktadır. Buna göre hayvansal proteinli yemlerle hayvan beslemeyi, hadislerde bahsi geçen cellâlenin pislik yemesine kıyaslamak isabetli olmayacaktır. Ancak cellâle ile ilgili rivayetlerin “dâl bi'l-işâre”yle (işaret yoluyla) delâlet ettiği, eti yenen hayvanları temiz şeylerle beslemenin gerekliliği hususu, konumuz için önemli bir ölçü mesabesindedir.

Eti helâl olan hayvanlara hayvansal protein takviyesinin fikhî hükmü hakkında akademik anlamda bazı araştırmalar yapılmış olmakla birlikte,¹¹ bunlar varılan hükmün temellendirilmesi noktasında yeterli görünmemektedir. Bu çalışmalarda eti yenen hayvanları söz konusu şekilde beslemenin yanlışlığı gerekçelendirilirken fitrata aykırılık ve sağlık açısından riskli oluş, temel argümanlar olarak kullanılmıştır. Ancak bu iki gerekçe hayvanın anatomik ve metabolik yapısıyla ilişkilendirilmediği gibi, mevzubahis yemin hayvan sağlığına etkisine ilişkin tartışmalara da yeterli ölçüde yer verilmemiştir. Kanaatimizce bu konuda isabetli ve ikna edici bir görüş ortaya koyabilmek için, ilgili akademik sahalarda sözü edilen hususlardaki verilerin de değerlendirilmesi gerekmektedir.

Eti yenen hayvanları içinde mezbaha atıkları bulunan yemlerle beslemenin şer'î hükmünün belirlenmesine katkı sağlamak amacıyla gerçekleştirilen bu çalışmada istislah¹² yöntemi işletilecektir. Bunun için söz konusu besleme yönteminin hayvan fitratına aykırı olup olmadığını belirlemek üzere öncelikle ruminantlar, kanatlılar ve balıkların anatomik ve metabolik yapıları hakkında bilgiler verilecektir.

Temizliği ve Helâllğine Etkisi”, çev. Hüseyin Baysa, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara, 2015, 2/3, s. 207-212.

¹¹ Araştırmamız esnasında ülkemizde bu konuda “Hayvansal Ürünlerin Üretiminde Besleme ve Helâllik” (Adnan Koşum, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. XXII, 2013) başlıklı makale dışında tez, kitap veya makale formatında herhangi bir çalışmanın henüz yapılmadığını, Arap dünyasında ise konunun daha erken yıllarda ve daha yaygın bir şekilde ele alındığını gördük. Ör. Muhammed Osman Şebîr, “en-Necâsâtü'l-Muhtelitâtü bi'l-A'lâf ve Eseruhâ fi'l-Mentûcâtü'l-Hayvâniyyeti fi'l-Fıkhî'l-İslâmî”, *Mecelletü'ş-Şeria ve'd-Dirâsâtü'l-İslâmiyye*, Kuveyt Üniversitesi, 2000.

¹² İstislah, şer'an onaylandığına veya reddedildiğine dair hakkında bir delil bulunmayan maslahata göre hüküm verme yöntemidir. Şükrü Özen, “İstislah”, *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001, XXIII, 384.

Devamında bu hayvanların anatomileri ile metabolizmalarının hayvansal atıkları tüketmeye elverişli olup olmadığına ve bu besleme yönteminin hayvan sağlığı üzerindeki risk derecesine ilişkin uzman tespitlerine başvurulacaktır. Bu konularda ulaşıcağımız veriler, hükmün belirlenmesinde temel parametreler olarak değerlendirilecektir. Öte yandan yemde protein olarak kullanılan hayvansal atıkların bir kısmı necis olduğundan, eti yenen hayvanlara necis maddeleri yedirmenin hükmüyle ilgili nasslar ile fikhî görüşler de irdelenecektir. Hükmün öncülleri konumunda olan bu hususlara geçmeden önce hayvansal protein takviyesinin gerekçelerine kısaca değinilecektir.

B. HAYVANSAL PROTEİN TAKVİYESİNİN GEREKÇELERİ

Hayvan sağlığı ve hayvan besleme konularıyla ilgilenen araştırmacılar, eti yenen hayvanları hayvansal proteinli yemlerle beslemenin hayvan ve insan sağlığı açısından zararlı olduğunu ve bu sebeple hayvancılığın organik yöntemlerle yapılması gerektiğini ifade etmektedirler.¹³ Başta Avrupa ülkeleri olmak üzere birçok ülkede de bu yönde yasal düzenlemeler gerçekleştirilmektedir. Buna karşılık hayvansal atıkları hayvan yeminde kullanmanın gerekliliğini savunan görüş de ağırlığını korumaktadır. Hayvansal atıkların hayvan yeminde protein kaynağı olarak değerlendirilmesi gerektiğini ileri süren görüşe ait argümanların bir kısmı hayvansal verimi artırmak ile ilgili iken, diğer kısmı hayvansal atıkları ekonomiye geri kazandırma amacına matuftur. Bunları şu şekilde özetlemek mümkündür:

- Yüksek verimli hayvanların özellikle de kümes hayvanlarının yeterli beslenmesi, daha çok ürün vermesi ve beslenme eksikliği kaynaklı hastalıkların önüne geçilmesi açısından yemlerine besin madde içeriği bakımından zengin olan hayvansal atıkların katılması önem arz etmektedir.¹⁴ Otlar, taneli yemler ve değirmencilik artık ürünleri gibi bitkisel kaynaklı yemler sınırlı düzeyde protein

---

¹³ Bkz. Ergin Öztürk, “Hayvan Beslemede Humik Asitlerden Beklenen Etki Gözlenebiliyor mu?”, *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi*, 2012, 1, s. 276

¹⁴ Ali Karabulut, Mustafa Ergül, İbrahim Ak, H. Rüştü Kutlu, Ahmet Alçıçek, “Karma Yem Endüstrisi”, *Türkiye Ziraat Mühendisliği V. Teknik Kongresi II*, Ankara, 2000, s. 985; M. Ülkü Karakuş, “Türkiye’de Karma Yem ve Sorunları”, *Türkiye Ziraat Mühendisliği VII. Teknik Kongresi I*, Ankara, 2010, s. 2; Mürsel Özdoğan, Mustafa Sarı, “Kanatlı Rasyonlarına Yağ Katkısı”, *Hayvansal Üretim Dergisi*, Zootečni Derneği Yay., İzmir, 2001, 42/1, s. 32.

içerirken, et-kemik unu, tüy unu, kan unu ve balık unu gibi hayvansal yan ürünlerde yüksek oranda protein bulunmaktadır.¹⁵

- Her protein, belirli aminoasitlerden oluşur. Kanatlılar, 22 aminoasiti kullanarak vücutlarında farklı proteinleri oluşturabilirler. Bu aminoasitlerin 10 tanesi vücut tarafından sentezlenemediği için mutlaka rasyon¹⁶ ile verilmesi gerekir. Bu nedenle özellikle kanatlı hayvanlar ile tek mideli hayvanların esansiyel aminoasit ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla rasyonlarına hayvansal protein kaynaklarının katılması çoğu zaman zorunlu olmaktadır.¹⁷

- Belirli oranda karma yemlere katılan hayvansal yan ürünler, hayvanın iştahını artırıcı niteliğe sahiptir. Aynı şekilde rendering (dönüştürülmüş) ürünlerin yemde tozlanmayı azaltması ve ekstra metabolik etkiye sahip olması gibi yararları bulunmaktadır.¹⁸

- Hayvan işletmelerinde toplam üretim masraflarının yaklaşık %50-70'ini yemler oluşturmaktadır. Hayvansal atıklar yemde değerlendirilirse yemin maliyeti düşecek ve dolayısıyla üretim artacaktır.¹⁹

---

¹⁵ Kemal Küçükersan, Sakine Yalçın, Adnan Şehu, Pınar Saçaklı, "Konsantre Yemler", *Temel Yem Bilgisi ve Hayvan Besleme*, Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları, Eskişehir, 2011, s. 61; Gülzade Kaplan, İbrahim Özcan, "Kanatlılarda Atık Ürünlerin Değerlendirilmesi", *Lalahan Hay. Araştırma Enstitüsü Dergisi*, 2004, 44/1, s. 48; Bölükbaşı, "Kanatlı Beslemesinde Et-Kemik Unununun Kullanımı ve Önemi", s. 3.

¹⁶ Rasyon, hayvanın bir günlük enerji, protein, mineral ve vitamin gibi besin madde gereksinimlerini karşılayan yem karışımına denir. Ancak pratikte bu kavram, herhangi bir sınırlama yapılmaksızın hayvan tarafından tüketilen yem miktarı olarak kullanılmaktadır. Ahmet Alçiçek, Figen Kırkpınar, "Rasyon Hazırlama ve Yemleme Yöntemleri", *Hayvan Besleme*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi, 2013, s. 193.

¹⁷ Küçükersan vd., "Konsantre Yemler", s. 61; Kaplan, "Kanatlılarda Atık Ürünlerin Değerlendirilmesi", s. 48; Bölükbaşı, "Kanatlı Beslemesinde Et-kemik Unununun Kullanımı ve Önemi", s. 3.

¹⁸ Murat Zincirlioğlu, Filiz Karadaş, "Karma Yem Hammaddesi Üretimi ve Yem Sanayi", *Hayvansal Üretimi Artırmada Yeni Yaklaşımlar*, T.C. Ziraat Bankası Kültür Yay., Ankara, 1998, s. 171.

¹⁹ Cevdet Gökhan Tüzün, Sedat Aktan, "Kanatlı Hayvanlarda Verime Dönüşmeyen Yem", *Süleyman Demirel Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, c. 7 sy. 1, 2012, s. 116; Alçiçek vd., "Rasyon Hazırlama ve Yemleme Yöntemleri", s. 193; Yusuf Aslantaş, *Yem Kaynağı Olarak Rendering Ürünlerinin Hayvan Beslemede Kullanımı*, (Seminer), Çukurova Üniversitesi Ziraat Fakültesi Zootečni Bölümü, Adana, 2004, s. 4.

- Hayvan vücudunda atık oranı %50'yi bulabilmektedir. Bu miktar kümes hayvanlarında %22-30, büyükbaşlarda %30-55, küçükbaşlarda ise %48-57 civarındadır.²⁰ Buna göre kesimhane atıklarının sınıflandırılarak endüstriye kazandırılması, ekonomiye ciddi boyutta katkı sağlayacaktır.²¹

- Endüstriyel hayvancılığa geçişle birlikte sektörde oluşan atık miktarı oldukça büyük rakamlara ulaşmıştır. Hayvan atıklarının rendering tesislerinde işlenmesi çevre temizliği açısından önem arz etmektedir.²²

Hayvansal atıkları yemde değerlendirmenin gerekçe ve faydalarına ilişkin bu açıklamalar, böyle bir işlemin önemli ölçüde ekonomik getiri sağladığını göstermektedir. Bu durum, hayvanları bu tür atıklardan elde edilen proteinlerle beslemenin şer'î hükmünü olumlu yönde etkileyecek niteliktedir. Ancak konunun insan ve hayvan sağlığı ile ilgili boyutu da bulunduğundan, sadece bu sonucuna dayanarak hüküm belirlemek doğru olmayacaktır. Aynı şekilde, hayvan yeminde kullanılan hayvansal atıkların bir kısmı necis olduğundan, konunun, eti helâl olan hayvanların temiz şeylerle beslenmesi meselesi ile ilişkilendirilerek irdelenmesine ihtiyaç bulunmaktadır.

C. ETİ HELÂL OLAN HAYVANLARI TEMİZ ŞEYLERLE BESLEMENİN GEREKLİLİĞİ

Karma yemde hayvansal protein olarak değerlendirilen mezbaha atıklarının bir kısmı, fukahânın necis olarak nitelediği maddelerdir. Bunların başında domuz,²³

<http://www.zoetekni.org.tr/upload/File/YEM%20KAYNAI%20OLARAK%20RENDERNG%20ORNLERNN%20HAYVAN%20BESLEMEDE%20KULLANIMI.pdf> (28.01.2017).

²⁰ Olcay Hisar, Telat Yanık, Şükriye Hisar, "Tüy Unu ve Hayvancılıkta Kullanım İmkânları", *Doğu Anadolu Böl. IV. Su Ürünleri Sempozyumu*, Erzurum, 2000, s. 347.

²¹ Karakuş, "Türkiye'de Karma Yem ve Sorunları", s. 16; Bölükbaşı, *Kanatlı Beslemesinde Et-kemik Ununun Kullanımı ve Önemi*, s. 2; Aslantaş, *Yem Kaynağı Olarak Rendering Ürünlerinin Hayvan Beslemede Kullanımı*, s. 3.

²² Karakuş, "Türkiye'de Karma Yem ve Sorunları", s. 16; Hisar vd., "Tüy Unu ve Hayvancılıkta Kullanım İmkânları", s. 348; Kaplan, "Kanatlılarda Atık Ürünlerin Değerlendirilmesi", s. 48; Bölükbaşı, *Kanatlı Beslemesinde Et-Kemik Ununun Kullanımı ve Önemi*, s. 2; Aslantaş, *Yem Kaynağı Olarak Rendering Ürünlerinin Hayvan Beslemede Kullanımı*, s. 4.

²³ Ülkemizde domuz ürünlerinin karma yemde değerlendirilmesi yasak olmakla birlikte (Resmî Gazete, 24.12.2011 tarih ve 28152 sayılı "İnsan Tüketimi Amacıyla Kullanılmayan Hayvansal Yan Ürünler Yönetmeliği". 8. md. 1. fıkrâ, e bendi) hayvansal yan ürünlerin yeme eklenmesi yasal olan ülkelerde domuz atıkları da yemde değerlendirilmektedir. Adnan Koşum,

lâşe ve kan gelmektedir.²⁴ Buna göre eti yenen hayvanları mezbaha atıklı yemlerle beslemenin hükmünü belirlerken, bunlara necis şeyleri yedirmenin hükmüne değinmek gerekmektedir.

Eti helâl olan hayvanların beslenme şekli, insan sağlığını da ilgilendirdiğinden esas olan, bu tür hayvanları temiz şeylerle beslenmektir. Kur’ân’da bu hayvanlardan karada yaşayanların otlaklarda yayıldığına dair ifadeler²⁵ bulunmakla birlikte, bunlara yem olarak verilmesi haram kılınmış herhangi bir maddeden bahsedilmemektedir. Bu durumu, vahyin nazil olduğu dönemde hayvanların coğrafi şartların el verdiği ölçüde, fitratlarına uygun şeylerle beslenmiş olmasına bağlamak mümkündür. Ayrıca o dönemde günümüzdeki gibi hayvansal atıkları yeme dönüştürecek rendering sistemleri bulunmadığından, bu konunun hükmünü belirleme ihtiyacı da oluşmamıştır. Bununla birlikte, doğal beslenmelerinin yanı sıra dolaşırken pislik de yiyen ve cellâle diye isimlendirilen tavuk, koyun, sığır ve deve²⁶ hakkında bazı hadisler varit olmuştur. Bu rivayetlerde cellâlenin etinin ve sütünün tüketilmemesi²⁷ ve cellâle hayvanın binek olarak kullanılmaması istenmiştir.²⁸ Ancak bu hadislerde cellâleyi necis şeyleri tüketmekten engellemeye

---

“Hayvansal Ürünlerin Üretiminde Besleme ve Helâllik”, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2013, sy. XXII, s. 12.

²⁴ Baysa, “Hayvansal Yan Ürünlerin Ticaretinde Helâllik Sorunu”, s. 426, 436.

²⁵ Kur’ân’da birçok kez mera/otlak/bitkisel yemden bahsedilmiş, hayvanların yayılacağı otlaklar için yerin uygun hale getirildiği ve yerden suyun çıkarıldığı veya gökten su indirildiği ifade edilmiştir (20/Tâhâ 53, 54; 79/Nâziât 30, 31; 87/A’lâ 4,5; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmiu’ li-Ahkâmi’l-Kur’ân*, Kahire, Dârü’l-Kütübî’l-Mısriyye, 1964, XI, s. 210). Bu ayetlerde hayvanları bitkisel yemlerle beslemenin önemine güçlü bir işaret bulunmaktadır. Muhammed Osman Şebîr, “en-Necâsâtü’l-Muhtelitâtü bi’l-A’lâf ve Eseruhâ fi’l-Mentûcâtü’l-Hayvâniyyeti fi’l-Fıkhî’l-İslâmî”, *Mecelletü’ş-Şeria ve’d-Dirâsâtü’l-İslâmiyye*, Kuveyt Üniversitesi, 2000, sy. 43, s. 177; Muhammed Vecîh Zeynülabidin, “Mevkifu İlmi’l-Mu’âsir ve’l-Fıkhî’l-İslâmiyyi min Televvüsi’l-Müntecâti’l-Hayvâniyye bi’t-Teğziyeti Ğayri’l-Me’lûfe”, *Mü’temeru Kâdâya el-Beyiyye min Menzûrin İslâmiyyin*, Ceraş: Câmîatü Ceraş el-Ehliyye, 2000, s. 8.

²⁶ Alâüddin Ebû Bekir b. Mes’ûd el-Kâsânî, *Bedâi’u’s-Sanâi’ fi Tertibi’ş-Şerâi’*, Beyrut: Dârü’l-Kitâbi’l-Arabî, 1982, V, s. 39, 40; Ebû İbrâhîm İzzüddin Muhammed b. el-İmâm el-Mütevekkil-Alellâh İsmâil es-San’ânî, *Sübülü’s-Selâm*, [y.y.]: Dârü’l-Hadis, [t.y.], II, s. 512, 513; Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî, *Neylü’l-Evtâr Şerhu Münteka’l-Ahbâr*, Lübnan: Beytü’l-Efkârî’d-Düveliyye, 2004, s. 1612.

²⁷ Tirmizi, “Et’ime”, 24 (1824-5); İbn Mâce, “Zebâih”, 11 (3189).

²⁸ Ebû Dâvûd, “Et’ime”, 25 (3785-7); San’ânî, *Sübülü’s-Selâm*, II, s. 51r; Şevkânî, *Neylü’l-Evtâr*, s. 1611.

ilişkin herhangi bir ifade yer almamaktadır. Bazı araştırmacılar buradan hareketle, hayvanlara necis şeylerin yedirilebileceği sonucuna varmışlarsa²⁹ da, bu çıkarım pek isabetli görünmemektedir. Zira o dönemin şartlarında hayvanları necis şeylere karşı tamamen korumak oldukça zordu. Bu sebeple böyle bir yönlendirmenin yerine, necaset tüketen hayvanlardan faydalanma konusunda birtakım sakındırmalar yapılmıştır. Bu sakındırmalar aslında, fıkıh usûlünün teknik ifadelerinden “dâl bi'l-işâre”yle eti yenen hayvanları temiz şeylerle beslemenin gerekliliğini ortaya koymaktadır.

Hayvanlara necis şeyler yedirme konusu ile ilişkilendirilen diğer bir nass, Hicr bölgesindeki kuyunun suyuyla yoğrulan hamur ile ilgili hadistir. Rivayete göre Hz. Peygamber Tebük Gazvesi sırasında sahabîleri Semûd kavminin helak olduğu bu yerdeki kuyuların suyunu kullanmaktan menetmiş ve oranın suyuyla yoğurdukları hamuru develere yedirmelerini emretmiştir.³⁰ Bazı araştırmacılar, insanlar tarafından tüketilmesi uygun görülmeyen hamurun deveye yedirilmesinin istenmiş olmasından hareketle, eti helâl olan hayvanlara necis şeylerin verilebileceği sonucunu çıkarmıştır.³¹ Oysa rivayette hamur yoğurmada kullanılan suyun necisliğinden bahsedilmemektedir. Muhtemelen Hz. Peygamber, sahabîleri orada cereyan eden hadiseleri düşünmeye ve ibret almaya teşvik amacıyla o suyu kullanmaktan menetmiştir.³² Dolayısıyla bu rivayetin hayvanlara necis şeyleri yedirmek konusunda delil olarak kullanılması uygun görünmemektedir.

Fukahânın eti yenen hayvanlara necis şeylerin yedirilmesi konusuyla ilgili yaklaşımları incelenince cumhurun buna cevaz vermediği görülmektedir. İmam Mâlik'e nispet edilen bir görüşe göre o, bu tür hayvanlara katı veya sıvı necis şeyleri

²⁹ Nasrî Râşid Kâsım Sebâ'ineh, *el-Müstahlas mine'n-Neces ve Hukmühû fi'l-Fıkhî'l-İslâmî*, Ürdün: Âlü'l-Beyt Üniversitesi Fikhî ve Kanunî Araştırmalar Fakültesi, 1999, s. 146. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

³⁰ Muhammed b. İsmail Ebû Abdillâh el-Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahîh*, [y.y.]: Dâru't-Tavki'n-Necâh, 1422, “Enbiyâ”, 17 (3378-9); Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Câmiu's-Sahîh*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, [t.y.], “Zühd”, 40 (2981); Ebû Zekeriya Muhyiddin b. Yahya b. Şeref en-Nevevî, *el-Minhâc Şerhu Sahîh-i Müslim*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1392, XVIII, s. 111, 112; Ahmed b. Ali b. Hacer Ebû'l-Fadl el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1379, VI, s. 380.

³¹ Sebâ'ineh, *el-Müstahlas mine'n-Neces*, s. 146.

³² Semûd kavmi, Hz. Salih'in devesini o sudan engellemeye çalışmış ve sonunda öldürmüştür. Bunun üzerine Allah Semûd kavmine gazap etmiştir. 7/A'râf 73; 26/Şu'arâ 155-158; Kurtubî, *el-Câmiu' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, VII, s. 238; XIII, s. 131.

yem olarak vermenin caiz olmadığını söylemiştir.³³ Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) avlanma esnasında yiyebileceği gerekçesiyle, pislik ve lâşe gibi necis şeylerle balık avlamaya cevaz vermemiştir.³⁴ Aynı şekilde Hanbelîler ile Şâfiîler'in, lâşenin avcılık, bekçilik vb. amaçlarla eğitilmiş hayvanlara verilebileceğine yönelik görüş belirtirken, bu hayvanların etlerinin zaten haram olduğuna atıf yapmış olmaları,³⁵ eti helâl olan hayvanları necis şeylerle beslemeyi meşru görmediklerini ortaya koymaktadır. Yine fukahânın cellâle hayvanların kesilmeden önce etlerinin temizlenmesi için bir müddet sadece temiz şeylerle beslenmesini gerekli görmüş olmalarından,³⁶ bu tür hayvanlara necis şeylerin yem olarak verilmesini uygun görmedikleri anlaşılmaktadır.

Fukahânın çoğunluğu, asıl itibariyle temiz olup sonradan necaset bulaşmış (müteneccis) şeyleri necis şeylerden farklı bir kategoride değerlendirip, bunların eti helâl olan hayvanlara yedirilmesine cevaz vermişlerdir. Örneğin Şâfiîler³⁷ ile Mâlikîler³⁸ necaset bulaşmış yiyeceklerin eti yenen hayvanlara yem olarak verilmesini mubah görmüşlerdir.³⁹ Mâlikî bilginler necis suyla yoğrulmuş hamur, necaset bulaşmış bal⁴⁰ ve zeytinyağı gibi özü itibariyle temiz olan şeylerin, bal arısına veya eti helâl olan hayvanlara yedirilebileceğini söylemişlerdir.⁴¹ Ahmed b.

³³ Kurtubî, *el-Câmiu' li-Ahkâmi'l-Kur'an*, II, s. 218. Abdullah b. Abbas, tarla kiraladıklarında tarlaya dışkının atılmamış olmasını şart koştuklarını söylediği nakledilmektedir. Aynı şekilde Hanbelîler'den bazıları ekini veya ağacı necis şeyle sulamanın ekini necis hale getirdiğini, ancak bu tür ekinlerin temiz suyla sulanması durumunda cellâlede olduğu gibi temiz hale geleceğini söylemişlerdir. Mansur b. Yunus b. Salahiddin el-Buhûtî, *Keşşâfü'l-Kınâ' an Metni'l-İknâ'*, [y.y.]: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, [t.y.], VI, s. 194.

³⁴ Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed b. Kudâme el-Makdisî, *el-Muğni*, [y.y.]: Mektebetü'l-Kahire, 1968, IX, s. 387. Ömer Nasuhi Bilmen de "Pâk olmayan şeyleri, mesela bozulup temizliğini kaybeden kokmuş etleri vesaireyi, etleri yiyelebilecek olan hayvanlara yedirmek caiz değildir." diyerek necis şeyleri eti helâl olan hayvanlara yedirmenin caiz olmadığını ifade etmiştir. *Büyük İslâm İlmihali*, İstanbul: Bilmen Yayınları, 1986, s. 426.

³⁵ İbn Kudâme, *el-Muğni*, IX, s. 429.

³⁶ İbn Kudâme, *el-Muğni*, V, s. 385; Kâsânî, *Bedâi'u's-Sanâi'*, V, s. 40; Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saïd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî, *el-Muhallâ bi'l-Âsâr*, Beyrut: Dârü'l-Fikr, [t.y.], VI, s. ۱۱۰; Kurtubî, *el-Câmiu' li-Ahkâmi'l-Kur'an*, VII, s. 122; San'ânî, *Sübülüs-Selâm*, II, s. ۵۱۳.

³⁷ Nevevî, *el-Minhâc*, XI, s. 6, 7.

³⁸ Ahmed b. Guneym b. Sâlim Şihâbiddin en-Nefrâvî el-Ezherî, *el-Fevâkihü'd-Devânî alâ Risâleti İbn Ebî Zeyd el-Kayravânî*, [y.y.]: Dârü'l-Fikr, 1995, I, s. 3۸۹.

³⁹ İbn Kudâme, *el-Muğni*, I, s. 29.

⁴⁰ Kurtubî, *el-Câmiu' li-Ahkâmi'l-Kur'an*, X, s. 47.

⁴¹ Nefrâvî, *el-Fevâkihü'd-Devânî*, I, s. 3۸۹.

Hanbel ise necis su ile yoğurulan hamur gibi müteneccis şeylerin eti helâl olan hayvanlara verilmesini temelde uygun görmemekle birlikte, böyle bir şeyin gerçekleşmesi durumunda ise üzerinden üç gün geçmeden bunları kesip yemenin caiz olmadığına hükmetmiştir.⁴² Bu görüş doğrultusunda Hanbelî âlimler, hemen kesilip yenecek veya sütü sağılacak hayvanlara müteneccis/necis şeylerin yem olarak verilmemesi gerektiğini; aksi takdirde o hayvanların eti ve sütünün necis olacağını belirtmişlerdir.⁴³

Günümüzde bazı araştırmacılar, eti yenen hayvanlara müteneccis şeylerin verilebileceğine ilişkin klasik dönemdeki genel kanaate dayanarak bu hayvanları necis hayvansal atıklı yemlerle beslemenin mubah olduğunu söylemişlerdir.⁴⁴ Cumhuriyetin bu görüşünden hareketle böyle bir istihrac yapmak ilk etapta makul görünmekle birlikte, bahse konu olan iki müteneccis şey arasında önemli farklar bulunduğundan bu çıkarım isabetli görünmemektedir.⁴⁵ Zira necis suyla yoğurulmuş hamur örneğinde olduğu gibi, hayvanlara yedirilmesine cevaz verilen müteneccis şeylere istemsiz bir şekilde necaset bulaştığı halde müteneccis karma yeme necis maddeler bilinçli olarak katılmaktadır. Aynı şekilde, fukahanın eti helâl olan hayvanlara yedirilmesini mubah saydığı müteneccis maddeler aslen temiz gıdalar olup, sonradan insan tarafından tüketilemeyecek derecede necaset bulaşmış şeylerdir; müteneccis karma yemde ise böyle bir durum söz konusu değildir. Buna göre fukahanın bahsi edilen cevazı, bile bile necis şeyler karıştırılan yemler hakkında olmadığı gibi necis hayvansal atıklı yemler için de mesned teşkil etme niteliğinde değildir.

Eti yenen hayvanların yemlerine necis hayvansal protein takviye etmekte dinen herhangi bir sakınca görmeyenlerin ileri sürdükleri başka bir gerekçe, söz konusu proteinlerin yemdeki oranına ilişkindir. Onlar yeme en fazla %10 oranında hayvansal atığın eklendiğini, dolayısıyla bunun genel karışım içinde az bir miktara tekabül ettiğini ve tamamının necis olduğu varsayılsa bile hayvanın terinde ve etinde kötü kokuya yol açmadığı sürece yemin diğer unsurları ile birlikte hayvana yedirilmesinin mubah görülmesi gerektiğini söylemişlerdir. Bu sonuca varırken

⁴² İbn Kudâme, *el-Muğni*, IX, s. 429.

⁴³ İbn Kudâme, *el-Muğni*, I, s. 30.

⁴⁴ Şebîr, “en-Necâsâtü'l-Muhtelitâtü bi'l-A'lâf ve Eseruhâ fi'l-Mentûcâtü'l-Hayvâniyyeti fi'l-Fıkhî'l-İslâmî”, s. 213; Nezih Hammâd, *el-Mevâddü'l-Muharrametü ve'n-Necisetü fi'l-Gıdâi ve'd-Devâi beyne'n-Nezariyyeti ve't-Tatbîk*, Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 2004, s. 87.

⁴⁵ Koşum, “Hayvansal Ürünlerin Üretiminde Besleme ve Helâllik”, s. 17.

fukahanın cellâle ile ilgili görüşlerini ve müteneccis şeyleri hayvanlara yedirme hakkındaki cevazını temel dayanak olarak göstermişlerdir.⁴⁶ Konuyla ilgili zeotekni bilgileri incelenince, atığın besin değeri ve onu tüketecek hayvanın metabolizması dikkate alınarak eti yenen hayvanların yemlerine azami %10 oranında rendering ürünlerin eklendiği görülmektedir;⁴⁷ ancak biraz önce ifade edildiği üzere fukahanın cellâle ile ilgili yaklaşımları ile istem dışı müteneccis hale gelen şeylerin eti helâl olan hayvanlara verilebileceğine ilişkin fetvasının bu konuda dayanak gösterilmesi isabetli bir yaklaşım değildir.

Eti yenen hayvanları necis mezbaha atıklı yemlerle beslemenin caiz olduğunu düşünenlerin diğer bir argümanı, bu hayvanların bir kısmının zaman zaman necaset yedikleri ve bundan tiksindirmediği hususudur.⁴⁸ Ancak bu durum, sözü edilen hayvanların fitrî beslenme yöntemlerinin bir parçası olmayıp, dolaştıkları yerin temiz tutul(a)mamasından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla bu arızî durumu esas alıp, hayvanların necaset içerikli yemlerle beslenilebileceği şeklinde bir sonuca ulaşmak, pek isabetli görünmemektedir.

Hayvansal atıkları eti helâl olan hayvanların yemlerinde değerlendirmeye cevaz verenlerin başka bir delilleri ise, bu maddelerin karma yeme eklenmek üzere tabi tutulduğu işlemler sonucunda eski özelliklerini ve isimlerini kaybettiği, dolayısıyla necis olanlarının temiz hale geldiği şeklindedir.⁴⁹ Ancak söz konusu işlemler, atıkların hayvanın tüketebileceği şekilde ufaltılması ve belli bir süre bozulmadan muhafaza edilebilmesi için ayrıştırılmasından ibaret olduğundan bu esnada herhangi bir kimyasal değişim gerçekleşmemektedir.⁵⁰ Buna göre necis olan atıklar işlem neticesinde temizlenmiş olmamaktadır.

Aynı görüşte olanların başka bir gerekçesi, hayvanların yedikleri şeyin istihâleye (kimyevi değişime) uğrayarak bedenlerinin bir parçası haline geldiği ve dolayısıyla bu yemler sebebiyle hayvanlara necâsetin sirayet etmediği yönündeki iddidir.⁵¹

⁴⁶ Şebîr, “en-Necâsâtü'l-Muhtelitâtü bi'l-A'lâf ve Eseruhâ fi'l-Mentûcâtü'l-Hayvâniyyeti fi'l-Fıkhî'l-İslâmî”, s. 213.

⁴⁷ Kutlu, *Kanatlı Hayvan Besleme*, s. 107.

⁴⁸ Sebâ'ineh, *el-Müstahlas mine'n-Neces*, s. 146.

⁴⁹ Şebîr, “en-Necâsâtü'l-Muhtelitâtü bi'l-A'lâf ve Eseruhâ fi'l-Mentûcâtü'l-Hayvâniyyeti fi'l-Fıkhî'l-İslâmî”, s. 213.

⁵⁰ Küçükersan vd., “Konsantre Yemler”, s. 61; Kaplan, “Kanatlılarda Atık Ürünlerin Değerlendirilmesi”, s. 48; Baysa, “Hayvansal Yan Ürünlerin Ticaretinde Helâllik Sorunu”, s. 425.

⁵¹ Hammâd, *el-Mevâddü'l-Muharrametü ve'n-Necisetü fi'l-Gıdâi ve'd-Devâ*, s. 88.

Canlıların yediği her şeyin vücutlarından bir parçaya dönüştüğü varsayılsa bile hayvanlara fitratlarına aykırı ve sağlığa zararlı şeyleri yedirmenin doğru bir davranış olmadığı hususu izahtan varestedir. Nitekim hayvan besleme ve sağlığı alanıyla ilgilenen uzmanlar, hayvan ve dolayısıyla onu tüketen insan sağlığı açısından, su dahil hayvan besin materyallerinin belirli bir ölçüde hijyenik olmasını zorunlu görmüşlerdir. Örneğin tavukçulukta diğer gıdaların yanı sıra suyun içeriği ve kalitesi bile oldukça önemli kabul edilmektedir. Kanatlı kümes hayvanlarına içirilecek suyun, insanın tüketebileceği nitelikte temiz, renksiz ve kokusuz olması gerektiği belirtilmektedir.⁵²

Yukarda verdiğimiz naslar ve fukahâ görüşleri ile günümüz araştırmacılarının yaklaşımlarına ilişkin yaptığımız değerlendirmelerde de görüldüğü üzere, eti yenen hayvanları temiz şeylerle beslemek esastır. Buna göre, hayvansal proteinin hayvan fitratıyla uyumluluğu ve sağlığına etkisine ilişkin tespitler bir kenara bırakılırsa, mezbaha atıklarından sadece temiz olanların eti helâl olan hayvanlara yedirilebileceğini düşünmek mümkündür. Ancak bu şekilde beslemenin hükmü hakkında nihai bir şey söyleyebilmek için konunun fitrat ve sağlık açısından da araştırılması gerekmektedir.

---

⁵² Figen Kırkpınar, “Kanatlı Kümes Hayvanlarının Beslenmesi,” *Hayvan Besleme*, Eskişehir: Açıköğretim Fakültesi Yayınları, 2013, s. 172; Yıldırım vd., “Organik Kanatlı Besleme”, s. 33.

D. HAYVANSAL PROTEİNİN HAYVAN FITRATINA UYGUNLUĞU VE SAĞLIĞINA ETKİSİ

A. Hayvansal Proteinin Hayvan Fitratına Uygunluğu

Canlıların varlıklarını sağlıklı bir şekilde devam ettirebilmeleri için fitratlarına⁵³ uygun beslenmeleri gerekmektedir.⁵⁴ Hayvanların beslenme yöntemleri ile yaratılış şekilleri/anatomik yapıları arasında ayrılmaz bir ilişki bulunmaktadır. Doğal hayatta hayvanlar bu yapıları doğrultusunda işleyen metabolizmalarına⁵⁵ uygun bir şekilde beslenirler. Yiyecek ve içecekler, ağız yoluyla vücuda alınıp midede büyük ölçüde sindirime⁵⁶ hazır hale getirildiğinden hayvanlar, ağız ve mide yapılarıyla uyumlu besin maddelerini tercih ederler. Örneğin dişleri öğütme ve ezme işlevini yerine getirecek şekilde düz ve yassı olan hayvanlar, yeşil veya kuru bitkisel yemlerle beslenir. Dişleri, bir hayvanın vücudunu parçalayabilecek ve etini çekip

⁵³ Varlık türlerinin temel yapısı, karakteri ve henüz dış tesirlerden etkilenmemiş olan ilk durumları anlamına gelen fitrat (Hayati Hökeleki, “Fitrat”, *DİA*, 1996, XIII, 47), sözlükte yarmak, yarıp çıkmak, yaratmak gibi anlamlara gelen “fetara” sözcüğünden türemiş bir isimdir. Başlangıç, icat, yaratılış, huy, gibi anlamlarda kullanılan fitrat kelimesi (Muhammed b. Mükerrrem b. Ali Ebül’l-Fadl Cemâlüddîn b. Manzûr el-İfrikî, *Lisânü’l-Arab*, Beyrut: Dâru Sâder, 1414, V, s. 55-57), en geniş anlamıyla, “Allah’ın bir şeyi herhangi bir eylemi yapabilmeye namzet bir şekilde yaratması” (Ebül’l-Kasım el-Huseyn b. Muhammed el-Ma’rûf bi’r-Râgıb el-Esfehâni, *el-Müfredât fî Garîbi’l-Kur’ân*, Dımaşk: Dârü’l-Kalem, 1412, s. 640.) ve “embriyonun rahimde üzerinde yaratıldığı yaratılış” (Zeynüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdülkadir er-Râzî, *Tefsîru Garîbi’l-Kur’âni’l-Azîm*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997, s. 234) şeklinde tarif edilmiştir.

⁵⁴ Zeynülabidin, “Mevkifu İlmi’l-Mu’âsir ve’l-Fıkhî’l-İslâmiyyi min Televvüsi’l-Müntecâti’l-Hayvâniyye”, s. 2, 8. Konumuzla da bağlantısı olan “ata et, ite ot vermek” deyimini, bir şeyi ters yapmak anlamında kullanılmaktadır. http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_atasozleri&arama=kelime&guid=TDK.GTS.58eb7d34eb12e4.20151600 (15.06.2014).

⁵⁵ Besin maddelerinin sindirim kanalından kana karışmasından başlayarak bunların işlenmesi ve artıklarının dışarı atılmasına değin geçen tüm olaylara metabolizma adı verilir. İsmail Filya, Önder Canbolat, “Besin Maddeleri Sindirimi ve Metabolizması”, *Hayvan Besleme*, Eskişehir: Açıköğretim Fakültesi Yayınları, 2013, s. 43.

⁵⁶ Sindirim, yemlerle alınan besin maddelerinin, çeşitli sindirim salgıları ve mikroorganizmalar yardımı ile daha basit yapıda parçalara ayrılarak, sindirim kanalından emilebilir hale getirilmesidir. İbrahim Ak, “Süt Sığırlarının Beslenmesi”, *Hayvan Besleme*, Eskişehir: Açıköğretim Fakültesi Yayınları, 2013, s. 85.

koparabilecek şekilde sivri olanlar ise, başta et ve kemik olmak üzere hayvansal maddelerle besin ihtiyacını karşılar.⁵⁷

a. Hayvansal Atıkların Ruminantların Anatomik Yapısı ve Metabolizmasına Uygunluğu

1) Anatomik Yapıya Uygunluk

Ruminant hayvanların anatomileri, diğer memelilerinkinden farklılık arz etmektedir. Ruminantların ağız ve mide yapısı, kaba yemlerle⁵⁸ beslenmeye uygun özellikler taşımaktadır. Bu hayvanların dişleri otları kırıpma ve öğütme işlemini gerçekleştirmeye imkân verecek şekilde düzdür. Etobur hayvanların yiyecekleri yırtmak, koparmak ve parçalamak için kullandığı kesici dişler ruminantlarda yoktur, köpek dişleri ise çok azında bulunur.⁵⁹

Ruminantların mide yapısı da beslenme şekli ve alınan gıdanın türüne uygun olarak diğer memeli hayvanların midelerinden farklılık göstermektedir. Örneğin at, köpek, kedi ve domuzun midesi, basit mide olarak bilinen tek odacıktan ibarettir. Deve, sığır ve koyun gibi geniş getiren hayvanların mideleri ise hem daha hacimlidir, hem de birbiriyle bağlantısı olan dört ayrı bölmeden oluşmaktadır.⁶⁰ Bu bölmelerden en kapasiteli ve işlevsel olanı, işkembe (rumen)dir. Daha sonra sırasıyla börkenek (retikulum), kırkbayır (omasum) ve şirden (abomasum) gelir.⁶¹ Aynı şekilde ruminantlarda midenin sindirim sistemindeki oransal payı diğer memelilerinkinden daha yüksektir. Ergin ruminantlarda toplam sindirimin %65-85'i

---

⁵⁷ Kamil Sağlam, "Atlarda Diş Hastalıkları", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, 2012, c. XXIII, sy. 2, s. 111. Hayvanlar, beslendikleri maddeler açısından üç sınıfa ayrılmaktadır. Bunlardan etobur (etçil/karnivor) olanlar, et, kemik ve benzeri hayvansal gıdalarla; otobur (otçul/herbivor) olanlar bitkilerle, hepçil (hepobur/omnivor) hayvanlar ise hem hayvansal hem de bitkisel gıdalarla beslenirler.

⁵⁸ Kaba yem; taze, kurutulmuş ve silaj formunda hayvan yemi olarak kullanılan lif içeriği yüksek (ham sellüloz) olan bitkisel kökenli yemlerdir. İsmail Filya, Önder Canbolat, "Yemler ve Katkı Maddeleri", *Hayvan Besleme*, Eskişehir: Açıköğretim Fakültesi Yayınları, 2013, s. 62.

⁵⁹ Murat Görgülü, *Sindirim Sistemi ve Besleme*, Adana, 2004, s. 3, 4. <http://www.muratgorgulu.com.tr/ckfinder/userfiles/files/SINDIRIM-SISTEMI-BESLEME.pdf> (29.01.2016).

⁶⁰ Ahmet Çakır, "Sindirim Sistemi", *Temel Veteriner Anatomi*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları, 2011, s. 60.

⁶¹ İsmail Filya, "Hayvan Beslemenin Genel İlkeleri", *Hayvan Besleme*, Eskişehir: Açıköğretim Fakültesi Yayınları, 2013, s. 37.

midede gerçekleşmektedir. Ayrıca ruminantlarda bağırsaklar diğer memelilere göre nispeten daha uzundur.⁶²

2) Metabolik Yapıya Uygunluk

Ruminant hayvanların tamamı, bitkisel kaynaklarla beslenen hayvanlardır.⁶³ Tek mideli hayvanlarda yemler çiğnenip yutulduktan sonra ağızdaki parçalanma işi sona ererken, ruminant hayvanlarda yem ağızda basit bir parçalanmadan sonra yutulur ve yutulan yemler işkembeye gelir. Burada kasların kuvvetli hareketleri ile su ve tükürüğün de yardımıyla iyice karışır ve parçalanır. Aynı zamanda bakteriler tarafından fermantasyona⁶⁴ uğrar. Daha sonra kasların hareketleri ve fermantasyon sonucu oluşan gazların baskısı ile lokmalar biçiminde yeniden ağıza döner ve orada ikinci kez çiğnenir. Ruminasyon (geviş getirme) olarak bilinen bu çiğneme sonucunda besin, daha ufak parçalara ayrılır. Ruminantlar günün yaklaşık sekiz saatini yem yiyerek, sekiz saatini de geviş getirerek geçirirler.⁶⁵

Ruminantların diğer bir özelliği, işkembelerinde yoğun bir şekilde mikroorganizmaların bulunmasıdır.⁶⁶ Bu mikroorganizmaların sayesinde hayvanın yediği kaba yemlerdeki selülozun sindirimi oldukça kolaylaşmaktadır. Ruminantların böyle bir donanımına sahip olmaları, onların selülozlu/lifli yemlerden yüksek düzeyde yararlanabilmesini sağlamaktadır.⁶⁷ Nitekim koyun ve keçi rasyonlarının %90'ı kaba yemlerden oluşmaktadır.⁶⁸ Selülozlu yemler

⁶² Sığırlar ve koyunlarda tipik değerler sırasıyla ince bağırsak için 40 ve 24-25 m, körbağırsak için 0.7 ve 0.25 m ve kalın bağırsak için 10 ve 4-5 metredir. Görgülü, *Sindirim Sistemi ve Besleme*, s. 6.

⁶³ Şafak Pulatsü, *Süt İneklerinin Beslenmesi*, http://www.amasyadsyb.org/docs/040_sut_inek_beslenmesi.pdf (29.01.2016).

⁶⁴ Fermantasyon, yemde bulunan değişik besin maddelerinin (nişasta, selüloz, protein gibi) rumen mikroorganizmaları tarafından kimyasal olarak parçalanması/yıkılması olayıdır. Pulatsü, *Süt İneklerinin Beslenmesi*, http://www.amasyadsyb.org/docs/040_sut_inek_beslenmesi.pdf (29.01.2016).

⁶⁵ Filya, "Hayvan Beslemenin Genel İlkeleri", s. 37.

⁶⁶ At, eşek, katır gibi otçul hayvanlar tek mideli olup, kör bağırsakta bulunan mikroorganizmalar sayesinde selülozu sindirirler. http://www.biyolojisisitesi.net/tum%20uniteler/sindirim/otcul_memelilerde_sindirim.html (21.04.2014)

⁶⁷ Murat Görgülü, *Büyük ve Küçükbaş Hayvan Besleme*, Adana: Çukurova Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları, 2002, s. 1; Filya, "Hayvan Beslemenin Genel İlkeleri", s. 35.

⁶⁸ İbrahim Ak, "Koyun ve Keçilerin Beslenmesi", *Hayvan Besleme*, Eskişehir: Açıköğretim Fakültesi Yayınları, 2013, s. 137.

ruminantların besin gereksinimlerini önemli ölçüde karşıladığı gibi, sindirim sistemlerinin sağlıklı işleyişi için de tüketmeleri zorunlu malzemelerdir.⁶⁹ Kaba yemler sınıfına giren bu yiyecekler, geviş getirme mekanizmasını ve tükürük salgısını uyardığı için hayvanlarda sindirim sisteminin normal çalışmasında ve yemlerin daha iyi sindirilmesinde önemli bir yere sahiptir. Ruminantlara kaba yemler yetersiz miktarda verildiğinde, rumende yaşayan mikroorganizmalar olumsuz etkilenmekte ve bu da beslenme ile ilgili hastalıklara yol açabilmektedir.⁷⁰ Aynı şekilde yeterli miktarda kaba yem tüketmeyen hayvanlarda rumendeki asetik asit üretimi düşeceğinden, sütteki yağ oranı da düşmektedir.⁷¹ Örneğin süt sığırlarında istenilen süt yağının sağlanabilmesi için rasyonun yaklaşık yarısının kaba yem olması gerekmektedir.⁷²

Ruminantlar için önemli bir besin kaynağı olan kaba yemler, düşük maliyetle temin edilebilmektedir. Kaba yemin bu özelliği, ona olan rağbeti daha da artırmaktadır. Beside yüksek düzeyde kaba yem kullanımının sağladığı faydalardan biri de hayvandaki yağ oranını önemli düzeyde düşürmesidir. Kaba yemle beslenen dana etlerinde toplam yağ düzeyi, yoğun (kesif) yemle beslenenlere göre yaklaşık %50 daha düşüktür. İnsan sağlığı açısından yağ oranı düşük et tüketiminin tavsiye edilmesi, etlik ruminantların kaba yem ağırlıklı olarak beslenmesini daha da önemli hale getirmektedir.⁷³

Yukarıda verilen bilgilerden anlaşıldığı üzere kaba yemler, geviş getiren hayvanların anatomik ve metabolik yapısına uygun, maliyeti ve sağladığı yarar açısından cazip yemlerdir. Bununla birlikte, kaba yemlerin karma yemlere göre protein ve enerji bakımından düşük nitelikte olduğu,⁷⁴ özellikle gebelik ve laktasyon (sağım dönemi) gibi belirli dönemlerde bu hayvanların besin madde

---

⁶⁹ Filya vd., “Yemler ve Katkı Maddeleri”, s. 62; Suphi Deniz, Orhan Çokgüler, Selçuk Altaçlı, “Besi Sığırlarında Geleneksel Besi Rasyonları ile Yaş Şeker Pancarı Posası Silajı Ağırlıklı Rasyonun Karşılaştırılması”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, Van, 2013, 24 (2), s. 55.

⁷⁰ Ahmet Alçıçek, “Et Sığırlarının Beslenmesi”, *Hayvan Besleme*, Eskişehir: Açıköğretim Fakültesi Yayınları, 2013, s. 127.

⁷¹ Pulatsü, “Süt İneklerinin Beslenmesi”, http://www.amasyadsyb.org/docs/040_sut_inek_beslenmesi.pdf (29.01.2016).

⁷² Ak, “Süt Sığırlarının Beslenmesi”, s. 93.

⁷³ Alçıçek, “Et Sığırlarının Beslenmesi”, s. 128.

⁷⁴ Alçıçek, “Et Sığırlarının Beslenmesi”, s. 127. Örneğin samanlarda %3-4, baklagiller kaba yemlerinde ise %20 düzeyinde ham protein bulunmaktadır. Filya vd., “Yemler ve Katkı Maddeleri”, s. 62.

gereksinimlerinin kaba yemlerle karşılanamadığı da ifade edilmektedir.⁷⁵ Bu görüşe göre ruminantlara özellikle belirli dönemlerde dışarıdan protein takviyesinin yapılması gerekmektedir. Fakat ruminantların, rumenlerinde yaşayan mikroorganizmalar sayesinde, kendi vücutlarında gerekli proteini sentezlediği de bilinmektedir.⁷⁶ Rumende gerçekleşen söz konusu faaliyet neticesinde yaşam döngüsünü tamamlayan mikroorganizmalar rumenden bağırsaklara kaliteli protein kaynağı olarak geçmektedir.⁷⁷ Ruminantlara protein takviyesinin gerekliliğini ileri süren görüş bu bilgi muvacehesinde değerlendirildiğinde, bunun hayvanlardan ekstra verim elde etmeyi hedefleyen bir anlayışın ürünü olduğu anlaşılmaktadır.

Memeli kara hayvanları arasında eti helâl kılınan tek grup olan ruminantlar hakkında verdiğimiz bu bilgilere göre, ruminantların anatomik yapıları ve metabolizmaları için uygun olan besin malzemesi, bitkisel yemlerdir. Bu hayvanlar, işlenmemiş hayvansal atıkları tüketebilecek özelliğe sahip değildir. Söz konusu atıklar ancak çeşitli işlemlerden geçirildikten sonra, sadece düşük oranda yemlerine katılınca ruminantlar tarafından tüketilmesi mümkün hale gelmektedir. Bu durum, ruminantların hayvansal yan ürünleri tüketmeye aslen yabancı olduğunu, onları bu tür yemlerle beslemeye zorlamanın doğal beslenme yöntemlerine yönelik bir müdahale olduğunu göstermektedir. Bu müdahalenin, hayvanların protein ihtiyacını karşılamak amacıyla yapıldığını söylemek, bunu meşrulaştırmak için yeterli bir gerekçe olarak görünmemektedir. Zira diğer hayvanların aksine ruminantların protein ihtiyacı, ön midelerindeki mikrobiyel aktivite ile sağlanmaktadır.

Geviş getirenleri hayvansal proteinlerle beslemek, onları fitratlarına aykırı davranmaya mecbur bırakmak olarak kabul edilirse, bu besleme şeklinin fikhî açıdan sorunsuz olduğunu söylemek mümkün değildir. Zira Yüce Yaratıcı tarafından canlıların yaşamlarını sürdürebilmeleri için özlere yerleştirilen

⁷⁵ Ak, “Koyun ve Keçilerin Beslenmesi, s. 137.

⁷⁶ Osman Tolga Özel, Betül Zehra Sarıççek, “Ruminantlarda Rumen Mikroorganizmalarının Varlığı ve Önemi”, *TÜBAV (Türk Bilim Dergisi)*, 2009, c. 2, sy. 3, s. 278; Filya, “Hayvan Beslemenin Genel İlkeleri”, s. 13, 20. Bu tür hayvanların ön midelerinde gerçekleşen mikrobiyel aktivite ve simbiyotik yaşam (rumendeki mikroorganizmaların selülozdan hem beslenmesi hem de selülozu sindirime hazır hale getirmesi sayesinde, diğer hayvanlarda dışarıdan temin edilmesi zorunlu olan aminoasitlere olan bağımlılık ortadan kalkmaktadır. Görgülü, *Büyük ve Küçükbaş Hayvan Besleme*, s. 1.

⁷⁷ Kutlu, *Kanatlı Hayvan Besleme*, s. 36.

sistemin muhafaza edilmesi, sosyal düzenin korunması kadar önem arz etmektedir. Allah'ın murad ettiği sosyal nizamı tesis edip, bunu zedeleyecek davranışlardan sakınmak gerektiği gibi, ekosistemi de korumak gerekmektedir. Aksine davranışlar, nasslarda “fesad” kelimesi ile ifade edilmiş ve fesat çıkararak ilâhî/tabîî dengeyi bozanların ahirette cezalandırılacakları bildirilmiştir.⁷⁸ Ayrıca canlıların bedenleri üzerinde tabiatlarına aykırı işlemlerde bulunarak “Allah'ın yaratışını/yarattığını” değiştirmenin, şeytanî telkinin bir sonucu olduğu ifade edilmiştir.⁷⁹ Allah'ın yarattığı düzene müdahale etmek, “fıtrata ve selim tabiata aykırı davranmaktır.”⁸⁰ Cahiliye döneminde bu anlamda, putlara adanan hayvanların bir işaret olarak kulaklarının yarıldığı ve ondan sonra binilmemesi için de gözünün oyulduğu bilinmektedir. Bu uygulama Kur'an'da şeytanın yönlendirmesi ile yapılan “Allah'ın yaratışını değiştirmeye” yönelik bir davranış olarak anlatılmaktadır.⁸¹ Geviş getirenlerin anatomisi ve metabolizması bitkisel yemlerle beslenecek şekilde düzenlendiğine göre, bunları hayvansal atıklarla beslemek, beslenmelerine ilişkin Allah'ın yarattığı sisteme müdahale etmektir. Buna göre, söz konusu besleme yönteminin caiz olduğunu söylemek mümkün görünmemektedir.

b. Hayvansal Atıkların Kanatlıların Anatomik Yapısı ve Metabolizmasına Uygunluğu

1) Anatomik Yapıya Uygunluk

Hayvansal gıdalarla beslenen kanatlıların gaga, pençe, mide ve bağırsak yapısı, dane ve bitkisel gıdalarla beslenen kanatlılarınkinden farklıdır. Etçil kuşlar yırtıcı/avcı olup, gaga ve pençeleri oldukça kuvvetlidir.⁸² Bu kuşların gagaları, avlarını parçalamayı ve delmeyi sağlayacak şekilde sivri ve kavislidir.⁸³ Aynı şekilde böcek, kurt, tırtıl gibi hayvansal maddelerle beslenen kuşların gagası ince yapılı ve

⁷⁸ 13/Ra'd 25; 26/Şu'arâ 152.

⁷⁹ 4/Nisâ 119.

⁸⁰ Hayrettin Karaman, vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006, II, s. 149.

⁸¹ 4/Nisâ 119; Kurtubî, *el-Câmiu' li-Ahkâmi'l-Kur'an*, V, s. 389-392.

⁸² Şükrü Pala, *Ege Bölgesi Karga Türleri, Bunların Özellikleri, Yayılışları ve Yem Çeşitleri Üzerinde İncelemeler*, s. 59. file:///C:/Users/Asus/Downloads/710-1764-1-PB%20(2).pdf (28.01.2017).

⁸³ Okan Ekim, “Evcil Kanatlıların Anatomisi”, *Temel Veteriner Anatomi*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları, 2011, s. 160.

uzuncadır. Dane ve tohum ile beslenen kuşlarda ise gaga kısa, küt ve narindir.⁸⁴ Örneğin, leylek, karabatak gibi kuşlarda gaga, yumuşak toprak arasından veya bataklıklardan solucan, kurbağa ve benzeri yiyecekleri kolayca almalarını sağlayacak şekilde oldukça uzun ve kuvvetlidir. Kartal, şahin ve atmaca gibi yırtıcı kuşların gaga ve pençeleri, avı yakalamayı ve parçalamayı sağlayacak özelliktedir. Tavuk ve horoz gibi kümes hayvanlarının gagası ise sert zemin üzerinden dane yemleri toplamaya imkân verecek niteliktedir.⁸⁵

Tane ile beslenen kanatlıları etçillerden ayıran diğer bir konu, kursağın varlığı ve şeklidir. Yutulan malzemeler için depo vazifesi gören ve hazmı kolaylaştıran kursak daha çok, tane ve bitkisel besinlerle beslenen kuşlarda bulunmaktadır.⁸⁶ Etçil ve böcekçil olan kuşlarda ise kursak ya oldukça küçük veya hiç yoktur.⁸⁷

Kanatlılarda bağırsak uzunluğu da diğer canlılarda olduğu gibi beslendiği gıdanın cinsine göre değişiklik göstermektedir. Bitkisel gıdalarla beslenen kuşlarda bağırsak daha uzun ve genişken, hayvansal maddelerle beslenenlerde kısadır.⁸⁸ Aynı şekilde et tüketen kanatlıların incebağırsaklarında kıvrımlar çok gelişmişken, bitkisel yiyeceklerle beslenen kanatlılarda ise villuslar (ince bağırsağın iç yüzeyindeki kılçıklar) yassılaştırmıştır.⁸⁹

2) Metabolik Yapıya Uygunluk

Tohum, tane vb. şeylerle beslenen kanatlı hayvanlar, etçil kanatlılardan farklı olarak zaman zaman küçük çakıl ve kum parçacıkları yutmaktadır. Bu parçacıklar taşlık (kaslı mide) içerisine yerleşerek öğütücü vazifesi görmekte ve mekanik sindirime yardımcı olmaktadır.⁹⁰ Taşlıktaki bu kum parçacıkları buğdaygil

⁸⁴ Pala, *Ege Bölgesi Karga Türleri, Bunların Özellikleri, Yayılışları ve Yem Çeşitleri Üzerinde İncelemeler*, s. 49.

⁸⁵ Kutlu, *Kanatlı Hayvan Besleme*, s. 8.

⁸⁶ Örneğin kargaları diğer kuşlardan ayıran en bariz fark kursaklarının olmamasıdır. Yemek borusu hafifçe genişleyerek ön mideyi meydana getirir ve müteakiben mide ile birleşir. Pala, *Ege Bölgesi Karga Türleri, Bunların Özellikleri, Yayılışları ve Yem Çeşitleri Üzerinde İncelemeler*, s. 50, 51.

⁸⁷ Seven Seçkin, *Güneydoğu Anadolu Bölgesi Yırtıcı Kuş Peletlerindeki Küçük Memeli Hayvan Kalıntılarının Analizi*, Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2009, s. 3, (Yayınlanmamış Doktora Tezi).

⁸⁸ Pala, *Ege Bölgesi Karga Türleri, Bunların Özellikleri, Yayılışları ve Yem Çeşitleri Üzerinde İncelemeler*, s. 51.

⁸⁹ Kutlu, *Kanatlı Hayvan Besleme*, s. 7.

⁹⁰ Ekim, "Evcil Kanatlıların Anatomisi", s. 161.

danelerinin sindirim düzeyini %10, hamur yemlerin sindirim düzeyini ise %3 oranında artırmaktadır. Ayrıca kanatlıların yuttuğu kum taneleri sindirim organlarında eritilebilir kireç içerdiğinden kalsiyum kaynağı olarak da yararlı olmaktadır.⁹¹

Bitkisel yemler tüketen kanatlılar, enerji kaynağı açısından da diğer kanatlılardan ayrılmaktadır. Bitkisel besinler tüketen kanatlıların temel enerji kaynağı, nişastadır.⁹² Kümes hayvanları, genel olarak bu enerji gereksinimini karşılamak için yerler. Enerji ihtiyacını giderecek kadar karbonhidratlı besinlerden aldıktan sonra diğer besin maddelerini yemeyi bırakırlar.⁹³ Bu tür kanatlıların karbonhidratlı yemlere olan bağıllığından dolayı günümüzde etlik piliçler için hazırlanan tipik bir karma yemin içerisinde %60-70 civarında buğday, arpa ve mısır gibi dane yemler bulunmaktadır.⁹⁴

Kanatlı hayvanların temel besini taneli yemler olmakla birlikte, bunların yemlerine hayvansal kaynaklı protein maddelerinin de eklenmesi gerektiği belirtilmektedir. Çünkü ruminantlara kıyasla daha basit sindirim sistemine sahip olan kanatlı hayvanlarda mikrobiyal yolla aminoasit sentezi oldukça kısıtlıdır.⁹⁵ Bitkisel yemlerde ise aminoasitlerden lizin, kanatlıların gereksinimini karşılayacak ölçüde bulunmamaktadır. Kanatlılar bitkisel proteinli yemlerden protein ihtiyacını eksiksiz karşılasa dahi, lizin aminoasit yetersizliğine bağlı olarak organizmada protein sentezinin gerileyeceği⁹⁶ ve bunun sonucunda verimin olumsuz etkileneceği ifade edilmektedir.⁹⁷ Ancak yumurtacı tavukların esansiyel aminoasit gereksinim düzeylerinin etlik civciv ve piliçlere oranla daha düşük olduğu, bu nedenle hazırlanacak karma yeme sadece bitkisel protein kaynakları kullanılarak

---

⁹¹ Kutlu, *Kanatlı Hayvan Besleme*, s. 11.

⁹² Kutlu, *Kanatlı Hayvan Besleme*, s. 120.

⁹³ Kutlu, *Kanatlı Hayvan Besleme*, s. 76.

⁹⁴ Selim Mert, *Tüm Dane Arpa İçeren Etlik Piliç Yemlerine Enzim İlavesinin Performans, Besin Maddelerinden Yararlanma ve Sindirim Sistemi Üzerine Etkileri*, İzmir: Ege Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2007, s. 1, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

⁹⁵ Kutlu, *Kanatlı Hayvan Besleme*, s. 30, 31.

⁹⁶ Kırkpınar, "Kanatlı Kümes Hayvanlarının Beslenmesi", s. 170; Kutlu, *Kanatlı Hayvan Besleme*, s. 40, 76.

⁹⁷ Murat Kaplan, Gültekin Yıldız, "Kanatlılarda Protein ve Amino Asitlerin İmmun Sistem Üzerine Etkisi", *Veteriner Tavukçuluk Derneği Mektup Ankara*, Ankara, 2012, c. 10, sy. 4, s. 7.

yumurtta tavuklarının esansiyel aminoasit gereksinimlerinin karşılanabileceği de belirtilmektedir.⁹⁸

Öte yandan yeme katılan hayvansal kökenli proteinlerin birtakım risklerinin bulunduğu da ifade edilmektedir. Örneğin fabrikasyon yan ürünler ile hayvansal proteinli yemlerin besin madde miktarlarında bir standart olmadığından güvenilir rasyonların hazırlanması için her defasında laboratuvar analizleri ve metabolizma olabilir enerji hesaplamalarının yapılması gerekmektedir. Yanlış hesaplamalar ise kanatlıların hatalı beslenmesine yol açmaktadır.⁹⁹ Aynı şekilde karma yemdeki bazı hayvansal maddeler, onu tüketen hayvanın etinin kokusunu da etkilemektedir. Örneğin balık unu ve yağının karma yeme %6'nın üzerinde katılması, kanatlı etinde balık kokusuna neden olmaktadır.¹⁰⁰ Oysa kanatlıların doğal besini olan tane yemlerde bu riskler bulunmamaktadır. Bu yemlerin besin madde miktarları hemen hemen sabit değerler göstermektedir. Bu yemlerde tespit edilen metabolize olabilir enerji düzeyleri güvenilir ve kullanılabilir nitelik arz etmektedir.¹⁰¹ Öte yandan seçim sunulduğu takdirde kümes hayvanlarının farklı içeriğe sahip yemleri, besin madde gereksinimlerini karşılayacak şekilde dengeleyerek tüketebildikleri bilinmektedir.¹⁰²

Kanatlılarla ilgili verdiğimiz bu bilgilerden anlaşıldığı üzere, kümes hayvanlarının anatomik yapıları ve metabolizmaları, taneli bitkisel yemlerle uyumludur. Ruminantlar gibi bu hayvanlar da işlenmemiş hayvansal atıkları tüketebilecek biyolojik donanıma sahip değildir. Hayvansal atıkları belirli işlemlerden geçirdikten sonra karma yemle birlikte kanatlılara yedirmeye çalışmak, bu hayvanları aslında tüketemedikleri şeyleri yemeye zorlamaktır. Bir çeşit fitrata müdahale olan bu uygulamaya hayvanın protein gereksinimini gerekçe göstermek, yapılan şeyi meşrulaştıracak yeterlilikte görünmemektedir. Zira yukarıda da ifade edildiği gibi yumurtacı tavukların protein ihtiyacı, taneli yemlerle karşılanabilmektedir. Diğer kümes kanatlılarına hayvansal protein takviyesini gerekli gören anlayışı ise bu hayvanlardan doğal kapasitelerinin üstünde gelir elde

⁹⁸ Kutlu, *Kanatlı Hayvan Besleme*, s. 86.

⁹⁹ Sakine Yalçın, "Kanatlı Karma Yemleri ile Yem Hammaddelerinde Metabolik Enerji Tayini", *Ankara Üniv. Veteriner Dergisi*, 1985, c. 2, sy. 32, s. 227.

¹⁰⁰ Kırkpınar, "*Kanatlı Kümes Hayvanlarının Beslenmesi*", s. 186.

¹⁰¹ Yalçın, "Kanatlı Karma Yemleri ile Yem Hammaddelerinde Metabolik Enerji Tayini", s. 227.

¹⁰² Kutlu, *Kanatlı Hayvan Besleme*, s. 90; Mert, *Tüm Dane Arpa İçeren Etlik Piliç Yemlerine Enzim İlavetinin Performans, Besin Maddelerinden Yararlanma ve Sindirim Sistemi Üzerine Etkileri*, s. 14.

etme amacının bir sonucu olarak düşünmek mümkündür. Zootečni bilgileri ile alan uzmanlarının ilgili görüşlerine dayandırdığımız bu çıkarım isabetli ise, eti yenen kanatlı hayvanlara mezbaha atıklarının yedirilmesinin fıkhî sorunlu olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Zira mevzubahis beslenme yöntemi, ruminantlar için olduğu gibi kanatlılar için de fıtrî beslenmeye müdahale anlamını taşımaktadır. Fıtratın değiştirilmesine yönelik teşebbüslerin gerektirdiği şer'î hükme, ruminantların beslenmesi konusunda değinildiği için burada tekrar edilmeyecektir.

c. Hayvansal Atıkların Balıkların Anatomik Yapısı ve Metabolizmasına Uygunluğu

Balıklar beslenme tarzlarına göre diğer hayvanlarda olduğu gibi herbivor/otçul, karnivor/etçil ve omnivor/hepçil olmak üzere üç kısma ayrılmaktadır.¹⁰³ Balıkların anatomi ve metabolizması, beslenme şekillerine paralel olarak değişiklik arz etmektedir. Örneğin sazan gibi otçul balıklarda ağız oldukça küçük iken, turna, sudak ve alabalık gibi etçil olanlarda ise ağız, geniş yarık ve gayet büyüktür.¹⁰⁴ Aynı şekilde özellikle besinlerini başka balıklardan ve diğer omurgalı su canlılarından temin eden etçil formlarda, otçullardan farklı olarak çok iyi gelişmiş üst çene dişleri vardır.¹⁰⁵ Balıkların bağırsak uzunluğunda da beslenme rejimine göre önemli farklılıklar göze çarpmaktadır.¹⁰⁶ Etçil formlarda bağırsak çok kısa iken, otlar beslenen formlarda oldukça uzundur. Yine, mide şekli de beslenme tarzı ile yakından bağlantılıdır. Örneğin sazan gibi otçul balıklarda gerçek mide bulunmayıp, iyi gelişmiş olan yemek borusu doğrudan doğruya bağırsağa bağlıdır. Balıklarda etçil beslenme (karnivorluk) derecesi arttıkça mide gelişimi de artmaktadır.¹⁰⁷

Balıkların protein sentezleme yetenekleri oldukça sınırlı olduğundan, çiftlik balıklarına proteinlerin büyük bir kısmının yemlerle dışarıdan verilmesi gerekmektedir. Öte yandan balıklar karakteristik olarak kuşlar ve memeli canlılara oranla daha fazla proteine ihtiyaç duyarlar. Genel olarak balık yemlerinde, en az

---

¹⁰³ Rikâp Yüce, *Türkiye Denizlerinde Yaşayan Balıklar*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1998, s. 4.

¹⁰⁴ T.C. Milli Eğitim Bakanlığı, MEGEB (Meslekî Eğitim ve Öğretim Sisteminin Güçlendirilmesi Projesi), *Denizcilik Balıklar*, Ankara, 2006, s. 16.

¹⁰⁵ T.C. Milli Eğitim Bakanlığı, *Denizcilik Balıklar*, s. 7.

¹⁰⁶ T.C. Milli Eğitim Bakanlığı, *Denizcilik Balıklar*, s. 19.

¹⁰⁷ T.C. Milli Eğitim Bakanlığı, *Denizcilik Balıklar*, s. 21.

%40-50 oranında proteinin bulunması gerekmektedir.¹⁰⁸ Balık unu yüksek düzeyde protein içermesi, dengeli aminoasit kompozisyonuna sahip olması ve balık tarafından lezzetli bulunması nedeniyle balık yemleri için vazgeçilmez bir protein kaynağı olarak kabul edilmektedir.¹⁰⁹

Görüldüğü gibi etçil ve hepçil balıkları hayvan kaynaklı proteinlerle beslemek, bu hayvanların fitratlarına aykırı değildir. Bunun da ötesinde bu tür balıkların sağlıklı bir şekilde yetiştirilebilmesi için hayvansal proteinlerle beslenmesi zorunluluk arz etmektedir. Ancak burada, temiz hayvansal atıkların tercih edilmesi ihtiyata uygun olacaktır. Zira yukarıda da bahsi geçtiği üzere eti helâl olan hayvanları temiz yemlerle beslemek esastır. Nitekim bazı âlimlerin necis şeyleri balık avlamada dahi kullanmaya cevaz vermediklerine ilişkin bilgi yukarıda paylaşılmıştı. Buna göre çiftlik balıklarını necis olmayan ve balığın metabolizmasına uygun hayvansal proteinle beslemede dinen bir sakınca görünmemektedir.

B. Hayvansal Proteinin Hayvan Sağlığına Etkisi

Hayvansal atıklar işlenmemiş haliyle her ne kadar ruminantlar ile kümes hayvanları tarafından tüketilebilecek nitelikte değilse de bu maddeler birtakım işlemlerden geçirildikten sonra hayvanların yiyebilecekleri forma getirilmekte ve belirli oranlarda diğer yem unsurları ile karıştırılarak mezkûr hayvanlarca tüketimi sağlanmaktadır. Hayvansal atıkların ruminantlar ile kümes hayvanlarının fitratına aykırı oluşu bir kenara bırakılırsa, bu tür maddelerin tüketilebilecek forma getirilmesinden hareketle, hayvan beslemede kullanılmasının mubah olabileceğini düşünmek mümkündür. Ancak bu yönde bir hüküm verebilmek için bu çeşit beslemenin hayvan sağlığını olumsuz etkilememesi gerekmektedir.

Eti helâl olan hayvanları hayvansal proteinle beslemenin hayvan sağlığına etkisine ilişkin tespitlere geçmeden önce hayvancılıkta verim performansı ile sağlık parametreleri arasında negatif korelasyonun olduğu yönünde genel bir kanaat bulunduğunu belirtmek gerekmektedir.¹¹⁰ Bu çarpıcı düşünce, hayvansal verimi artırmak amacıyla yemlere katılan atıkların da hayvan sağlığına zararlı olabileceğini

¹⁰⁸ Gaye Doğan, Muammer Erdem, “Balıklarda Protein Metabolizması”, *Journal of FisheriesSciences.com*, 2008, 2, (1), s. 31.

¹⁰⁹ Seval Dernekbaşı, Ayşe Parlak Akyüz, Gökhan Hamzaoğlu, “Balık Yemlerinde Bitkisel Protein Kaynaklarının Kullanımı: Yağlı Tohum Proteinleri”, *İst. Üniv. Su Ürünleri Dergisi*, İstanbul, 2013, 28-2, s. 145.

¹¹⁰ Tüzün vd., “Kanatlı Hayvanlarda Verime Dönüşmeyen Yem”, s. 115.

akla getirmektedir. Bu konuda uzmanlarınca yapılan tespitleri kısaca şu şekilde sıralamak mümkündür:

- Rendering sistemlerinde işlenen hayvan atıklarından elde edilen ürünler, mikroorganizma üretmeye çok müsait bir yapıya sahiptir. Özellikle atıklar işlenirken yeterli derecede ısıtılmadığında ya da nem veya yağ oranı gerekli düzeye düşürülmediğinde bazı hastalıklar ortaya çıkabilmektedir. Bunların başında salmonella ve deli dana hastalığı¹¹¹ gelmektedir. Salmonella 55°C sıcaklıkta 1 saat veya 60°C'de 15-20 dakika kalınca tamamen imha olmaktadır. Rendering işlemlerinde kullanılan sıcaklık ve süre parametreleri bu sınırları aştığı için üretim aşamasında salmonellanın bulaşma riski yok denecek kadar azdır. Ancak hayvansal proteinlerin depolanması ve taşınması sırasında salmonella bulaşabilmektedir.¹¹² Et-kemik unu kaynaklı deli dana hastalığının¹¹³ etkeni olan prion proteini ise normal sterilizasyon şartlarında (120 °C'de 15 dk.) yok olmamaktadır.¹¹⁴

- Rendering ürünleri bazı hastalıkların hayvandan hayvana geçişinde aracı rolü üstlenebilmektedir. Bu durum her şeyden önce, rendering ürünlerin elde edildiği atıkların hastalık taşıyan hayvanlara ait olup olmamasına bağlıdır. Rendering ürünleri bu açıdan, ruminantlarda deli dana hastalığı (bse), kanatlılarda da salmonella için en büyük risk faktörüne sahip yem maddeleri olarak

---

¹¹¹ Deli dana hastalığı (bovine spongiform encephalopathy=bse), özellikle sığırlarda görülen bir çeşit beyin süngerimsi doku hastalığıdır. Hasta hayvanların atıklarından üretilen et-kemik ununun yenmesi sonucu dokuların normal protein üretimini etkileyen bozuk bir protein çeşidi (prion) oluşmaktadır. Bu anormal proteinlerin beyin dokusunda birikmesiyle deli dana hastalığı ortaya çıkmaktadır. Bu hastalık, duruş, hareket, duyu bozuklukları ve sinirsel dokuların bozulmasıyla karakterize olan öldürücü ve bulaşıcı özelliğe sahiptir. Deli dana hastalığına yakalanmış hayvanın etinin yenmesi ya da dokusundan üretilmiş serum, ilaç vb. maddelerin kullanılmasıyla bu hastalık başkasına bulaşmaktadır. Hüseyin Yılmaz, "Prion Hastalıkları-Bulaşabilen Süngerimsi Ensefalopatiler", *Ankem Dergisi*, İstanbul, 2002, 16/3, s. 162; Bölükbaşı, *Kanatlı Beslemesinde Et-Kemik Ununun Kullanımı ve Önemi*, s. 15.

¹¹² Taylan Öztaşlan, *Hayvan Beslemede Tavuk Unu Kullanımı ve Önemi*, Adana, 2004, s. 12, <http://www.zootechni.org.tr/upload/File/HAYVAN%20BESLEMEDE%20TAVUK%20UNU%20KULLANIMI%20VE%20NEM.pdf> (28.01.2017); Bölükbaşı, *Kanatlı Beslemesinde Et-kemik Ununun Kullanımı ve Önemi*, s. 12.

¹¹³ Yılmaz, "Prion Hastalıkları-Bulaşabilen Süngerimsi Ensefalopatiler", s. 162; Aslantaş, *Yem Kaynağı Olarak Rendering Ürünlerinin Hayvan Beslemede Kullanımı*, s. 13.

¹¹⁴ Yılmaz, "Prion Hastalıkları-Bulaşabilen Süngerimsi Ensefalopatiler", s. 164.

tanımlanmaktadır.¹¹⁵ Deli dana hastalığının, hasta sığırların etken taşıyan kısımlarının yenmesiyle insanlara bulaşabileceği varsayılmaktadır.¹¹⁶

- Rasyonlarda hayvansal proteinlerin belirli oranların üzerinde kullanımı, verimin düşmesine, ürün kalitesinin azalmasına ve hayvanlarda bazı sağlık sorunlarına sebep olmaktadır.¹¹⁷ Örneğin özellikle sıcak ortamlarda etlik piliçlerin gereksiniminin üzerinde proteinle beslenmesi, ölümüne neden olabilmektedir.¹¹⁸

Yemlerdeki hayvansal proteinlerin hayvan ve insan sağlığı üzerindeki etkisine ilişkin bu tespitler, eti yenen hayvanların yemlerine mezbaha atıklarından mamul rendering ürünlerini eklemenin riskler taşıdığını göstermektedir. Proteinin çeşidi, miktarı ve onu tüketen hayvanın türüne göre değişen bu risk, söz konusu besleme yönteminin şer'î hükmünü belirlemede güçlü bir değişken hüviyetine sahiptir.¹¹⁹ Zira tabiattaki düzenin dengeleyici bir unsuru olan hayvanların sağlığını tehdit eden davranışlardan sakınmanın, hem mevzubahis dengenin muhafazası hem de onları besin kaynağı olarak değerlendiren insanoğlunun sağlığını korumak açısından önemli olduğu izahtan varestedir. Öte yandan hayvan ve insan yaşamı ile sağlığını korumak İslâm'ın temel hedeflerindedir. Kur'an ve Sünnet'te bununla ilgili birçok nass mevcuttur. Hayvanlara taşıyamayacak eşyanın yüklenmemesini¹²⁰ ve onların aç ve susuz bırakılmamasını emreden hadisler,¹²¹ hayvanın sağlık ve refahına aykırı davranışları olumsuzlayan rivayetlerden sadece birkaç tanesidir. Aynı şekilde haksız yere bir insanı öldürmenin bütün insanları öldürmek gibi büyük bir suç olduğunu¹²² ve sağlığa zararlı maddelerden sayılan¹²³ lâşe, kan, şarap, domuz eti ve yağının haram kılındığını bildiren ayetler,¹²⁴ insan yaşamı ve sağlığının korunmasına yönelik varit olan naslardandır. İslâm'ın sağlığı korumaya

¹¹⁵ Aslantaş, *Yem Kaynağı Olarak Rendering Ürünlerinin Hayvan Beslemede Kullanımı*, s. 13.

¹¹⁶ Yılmaz, "Prion Hastalıkları-Bulaşabilen Süngerimsi Ensefalopatiler", s. 164.

¹¹⁷ Alçiçek vd., "Rasyon Hazırlama ve Yemleme Yöntemleri", s. 195.

¹¹⁸ Kutlu, *Kanatlı Hayvan Besleme*, s. 120.

¹¹⁹ Zeynülâbidin, "Mevkifu İlmi'l-Mu'âsir ve'l-Fıkhi'l-İslâmiyyi min Televvüsi'l-Müntecâti'l-Hayvâniyye", s. 14.

¹²⁰ Ebû Dâvûd, "Cihâd", 46 (2548).

¹²¹ Buhârî, "Bedü'l-Halk", 16, 17 (3318, 3321).

¹²² 5/Mâide 32.

¹²³ Bkz. Hüseyin Baysa, "İslâm Borçlar Hukukunda Akdin Konusunu Seçme Özgürlüğünün Kısıtlanmasının Temel Dinamikleri", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, İstanbul, 2014, 23, s. 164-165.

¹²⁴ 2/Bakara 173; 5/Mâide 3, 90; 6/En'âm 145; 16/Nahl 115.

ilişkin bu ve benzeri hükümleri göz önünde bulundurulunca, hayvansal protein takviyesi sağlık açısından riskli görülen hayvanların yemlerine mezbaha atıklarını eklemenin kerâhetsiz caiz olduğunu söylemek mümkün görünmemektedir. Bilakis sağlık üzerindeki risk derecesine göre mekruh ve haram hükümlerinden birinin verilebileceğini söyleyebiliriz.

SONUÇ

Hayvanların insanlar tarafından tüketilemeyen parçalarından elde edilen yan ürünlerin kullanıldığı alanlardan biri karma yemlerdir. Bu ürünler, atıklardan ekonomik gelir elde etmenin yanı sıra hayvanların protein ihtiyacını karşılamak ve hayvansal üretimi artırmak amacıyla yeme katılmaktadır. Eti helâl olan hayvanları hayvansal proteinlerle beslemenin şer'î hükmü, bu tür maddelerin hayvan fitratı ve sağlığı açısından değeri ile doğrudan ilgilidir.

Kâinattaki her canlı, ihtiyaç duyduğu besini alabilmesi için gerekli olan donanımla/fitratla yaratılmıştır. Bu gerçeğe dayanarak, canlının anatomik engelden dolayı yiyemediği şeye, aslında biyolojik olarak da ihtiyaç duymadığını veya hayatının/yaşamsal faaliyetinin ona bağlı olmadığını söylemek mümkündür. Öte yandan bir canlıyı fitratına uygun olmayan bir şeyi yemeye zorlamak, ondaki tabii dengenin bozulmasına yol açabilmektedir. Buna göre anatomisi ve metabolizması bitkisel yemle beslenmeye uyumlu olan hayvanlara mezbaha atıklarını yedirmek, onları fitratlarına aykırı bir şekilde beslenmeye zorlamaktır. Hayvanların tabii dengelerini olumsuz etkileyen bu durum, onlardan elde edilen ürünü tüketen insanları da etkilemektedir. Nitekim büyükbaş hayvanları bu tür yemlerle beslemenin sonucunda deli dana (bse) hastalığının ortaya çıktığı tespit edilmiş ve bunun üzerine Avrupa'da ve ülkemizde bu konuda koruyucu yasal düzenlemeler yapılmıştır.

Hayvanların fitrat ve sağlıklarına uygun şeylerle beslenmesi gerektiği yönündeki bu postulat doğrultusunda, eti helâl olan hayvanları hayvansal proteinlerle beslemenin fikhî hükmü konusunda şunlar söylenebilir: Ruminantlar (geviş getirenler) ile kanatlı kümes hayvanları, anatomik ve metabolik yapıları sebebiyle, hayvansal atıkları tüketmeye elverişli değildir. Bu atıkların çeşitli işlemlere tabi tutularak ruminantlar ve kümes hayvanlarının tüketimine hazır hale getirilebilmesi, bu maddelerin söz konusu hayvanların anatomik yapılarına ve metabolizmalarına aslen uygun yem unsurları olmadığı gerçeğini ortadan kaldırmamaktadır.

Öte yandan ruminantlarda protein ihtiyacını dengeleyen doğal bir mekanizma bulunmaktadır. Bu tür hayvanlar bu sistem dâhilinde bitkisel kökenli yemlerden protein gereksinimini karşılamaktadır. Aynı şekilde tabii şartlarda kendisinden beklenen miktarda ürün sağlayan kanatlı kümes hayvanları da protein ihtiyacını taneli yemlerden karşılayabilecek özelliğe sahiptir. Buna göre bu tür hayvanlara ayrıca hayvansal protein takviyesinde bulunmak, onları fitratlarına aykırı beslenmeye zorlamaktır. Bütün bu hususlar göz önünde bulundurulunca, ruminantlar ile kümes hayvanlarını sözü edilen şekilde beslemenin, en hafif hükümlerle mekruh olduğunu, ancak yol açacağı sağlık sorunlarının derecesine müzavi olarak haram hükmünü de alabileceğini söylemek mümkündür.

Hayvansal yan ürünlerle beslenen ve eti helâl olan üçüncü çeşit hayvan grubunu ise balıklar oluşturmaktadır. Etçil ve hepçil balıklar hayvansal besinleri tüketecek anatomik yapıya sahip olduklarından ve metabolik olarak da hayvansal proteine ihtiyaç duyduklarından bunları hayvansal proteinlerle beslemek, fitratlarına uygunluk arz etmektedir. Ancak eti helâl olan hayvanları temiz şeylerle beslemek, hayvan beslemede önemli bir ilke olarak kabul edildiğinden balık beslemede kullanılacak proteinlerin necis olmayan hayvansal atıklardan imal edilmiş olması uygun olacaktır.

KAYNAKÇA

- Ak, İbrahim, “Koyun ve Keçilerin Beslenmesi”, *Hayvan Besleme*, Eskişehir: Açıköğretim Fakültesi Yayınları, 2013.
- Ak, İbrahim, “Süt Sığırlarının Beslenmesi”, *Hayvan Besleme*, Eskişehir: Açıköğretim Fakültesi Yayınları, 2013.
- Alçıçek, Ahmet, “Et Sığırlarının Beslenmesi”, *Hayvan Besleme*, Eskişehir: Açıköğretim Fakültesi Yayınları, 2013.
- Alçıçek, Ahmet, Figen Kırkpınar, “Rasyon Hazırlama ve Yemleme Yöntemleri”, *Hayvan Besleme*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları, 2013.
- Aslantaş, Yusuf, *Yem Kaynağı Olarak Rendering Ürünlerinin Hayvan Beslemede Kullanımı*, (Seminer), Çukurova Üniversitesi Ziraat Fakültesi Zootekni Bölümü, Adana, 2004, <http://www.zootekni.org.tr/upload/File/YEM%20KAYNAI%20OLARAK%20RENDERING%20RNLERNN%20HAYVAN%20BESLEMEDE%20KULLANIMI.pdf> (28.01.2017).
- Baysa, Hüseyin, “Hayvansal Yan Ürünlerin Ticaretinde Helâllik Sorunu”, Konya: *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2017.
- Baysa, Hüseyin, “İslâm Borçlar Hukukunda Akdin Konusunu Seçme Özgürlüğünün Kısıtlanmasının Temel Dinamikleri”, Konya: *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2014.

- Benî Sâlih, Muhammed Fâlih Mutlak, “Fabrika Yemlerinin Hayvanların Temizliği ve Helâllğine Etkisi”, Çev. Hüseyin Baysa, Ankara: *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2015.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük İslâm İlmihali*, İstanbul: Bilmen Yayınları, 1986.
- Bölükbaşı, Burcu, *Kanatlı Beslemesinde Et-kemik Ununun Kullanımı ve Önemi*, (Seminer), Çukurova Üniv. Ziraat Fak. Seminer, Adana 2004, <http://www.zootekni.org.tr/upload/File/KANATLI%20BESLEMESINDE%20ET-KEMK%20UNUNUN%20KULLANIMI%20VE%20NEM.pdf> (28.01.2017).
- Buhârî, Muhammed b. İsmail Ebû Abdillâh, *el-Câmi’u’s-Sahîh*, [y.y.]: Dâru’t-Tavki’n-Necâh, 1422.
- Buhûtî, Mansur b. Yunus b. Salahiddîn, *Keşşâfü’l-Kınâ’ an Metni’l-İknâ’*, [y.y.]: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, [t.y.].
- Çakır, Ahmet, “Sindirimi Sistemi”, *Temel Veteriner Anatomi*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları, 2011.
- Deniz, Suphi, Orhan Çokgüler, Selçuk Altaçlı, “Besi Sığırlarında Geleneksel Besi Rasyonları ile Yaş Şeker Pancarı Posası Silajı Ağırlıklı Rasyonun Karşılaştırılması”, Van: *YYÜ Veteriner Fakültesi Dergisi*, 2013.
- Dernekbaşı, Seval, Ayşe Parlak Akyüz, Gökhan Hamzaoğlu, “Balık Yemlerinde Bitkisel Protein Kaynaklarının Kullanımı: Yağlı Tohum Proteinleri”, İstanbul: *İstanbul Üniversitesi Su Ürünleri Dergisi*, 2013.
- Doğan, Gaye, Muammer Erdem, “Balıklarda Protein Metabolizması”, *Journal of FisheriesSciences.com*, 2008.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş’as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *es-Sünen*, [y.y.]: Dâru’r-Risâleti’l-Âlemiyye, 2009.
- Ekim, Okan, “Evcil Kanatlıların Anatomisi”, *Temel Veteriner Anatomi*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları, 2011.
- Filya, İsmail, “Hayvan Beslemenin Genel İlkeleri”, *Hayvan Besleme*, Eskişehir: Açıköğretim Fakültesi Yayınları, 2013.
- Filya, İsmail, Önder Canbolat, “Besin Maddeleri Sindirimi ve Metabolizması”, *Hayvan Besleme*, Eskişehir: Açıköğretim Fakültesi Yayınları, 2013.
- Filya, İsmail, Önder Canbolat, “Yemler ve Katkı Maddeleri”, *Hayvan Besleme*, Eskişehir: Açıköğretim Fakültesi Yayınları, 2013.
- Görgülü, Murat, *Büyük ve Küçükbaş Hayvan Besleme*, Adana: Çukurova Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları, 2002.
- Görgülü, Murat, *Sindirimi Sistemi ve Besleme*, Adana, 2004, <http://www.muratgorgulu.com.tr/ckfinder/userfiles/files/SINDIRIM-SISTEMI-ESLEME.pdf>. (29.01.2016).
- Hammâd, Nezih, *el-Mevâddü’l-Muharrametü ve’n-Necisetü fi’l-Gıdâi ve’d-Devâi Beyne’n-Nezariyyeti ve’t-Tatbîk*, Dimaşk: Dâru’l-Kalem, 2004.

- Hisar, Olcaý, Telat Yanık, Şükriye Hisar, “Tüy Unu ve Hayvancılıkta Kullanım İmkânları”, *Doğu Anadolu Böl. IV. Su Ürünleri Sempozyumu*, Erzurum, 2000.
- Hökelekli, Hayati, “Fitrat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.
- http://www.biyolojisisitesi.net/tum%20uniteler/sindirim/otcul_memelilerde_sindirim.html (21.04.2014).
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali Ebü'l-Fadl el-Askalânî, *Fethu'l-Bâri bi Şerhi Sahihi'l-Buhâri*, Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1379.
- İbn Hazm, Ebü Muhammed Ali b. Ahmed b. Saïd el-Endelüsü el-Kurtubî, *el-Muhallâ bi'l-Âsâr*, Beyrut: Dârü'l-Fikr, [t.y.].
- İbn Kudâme, Ebü Muhammed Abdullah b. Ahmed el-Makdisî, *el-Muğni*, [y.y.]: Mektebetü'l-Kahire, 1968.
- İbn Mâce, Ebü Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni, *es-Sünen*, [y.y.]: Daru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem b. Ali Ebü'l-Fadl Cemâlüddin el-İfrikî, *Lisânü'l-Arab*, Beyrut: Dâru Sâder, 1414.
- Kaplan, Gülzade, İbrahim Özcan, “Kanatlılarda Atık Ürünlerin Değerlendirilmesi”, *Lalahan Hay. Araştırma Enstitüsü Dergisi*, 2004.
- Kaplan, Murat, Gültekin Yıldız, “Kanatlılarda Protein ve Amino Asitlerin İmmun Sistem Üzerine Etkisi”, *Veteriner Tavukçuluk Derneği Mektup Ankara*, Ankara, 2012.
- Karabulut, Ali, Mustafa Ergül, İbrahim Ak, H. Rüştü Kutlu, Ahmet Alçıçek, “Karma Yem Endüstrisi”, *Türkiye Ziraat Mühendisliği V. Teknik Kongresi II*, Ankara, 2000.
- Karakuş, M. Ülkü, “Türkiye’de Karma Yem ve Sorunları”, *Türkiye Ziraat Mühendisliği VII. Teknik Kongresi I*, Ankara, 2010.
- Karaman, Hayrettin, Mustafa Çağrı, İbrahim Kâfi Dönmez, Sadrettin Gümüş, *Kur’an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006.
- Kâsânî, Alâüddîn Ebü Bekir b. Mes’ûd, *Bedâi’u’s-Sanâi’ fi Tertîbi’ş-Şerâi’*, Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1982.
- Kırkpınar, Figen, “Kanatlı kümes Hayvanlarının Beslenmesi,” *Hayvan Besleme*, Eskişehir: Açıköğretim Fakültesi Yayınları, 2013.
- Koşum, Adnan, “Hayvansal Ürünlerin Üretiminde Besleme ve Helâllik”, Konya: *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2013.
- Kurtubî, Ebü Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *el-Câmiu’ li-Ahkâmi'l-Kur’ân*, Kahire: Dârü'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1964.
- Kutlu, Hasan Rüştü, *Kanatlı Hayvan Besleme*, Adana, 2015, http://zootekni.cu.edu.tr/tr/yuklenenler/Kanatli_Besleme_Tum.pdf (04.01.2015).

- Küçükersan, Kemal, Sakine Yalçın, Adnan Şehu, Pınar Saçaklı, “Konsantre Yemler”, *Temel Yem Bilgisi ve Hayvan Besleme*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları, 2011.
- Mert, Selim, *Tüm Dane Arpa İçeren Etlik Piliç Yemlerine Enzim İlavasının Performans, Besin Maddelerinden Yararlanma ve Sindirim Sistemi Üzerine Etkileri*, İzmir: Ege Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2007, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi),
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Câmiu's-Sahih*, Beyrut: Dâru İhyâ'it-Türâsi'l-Arabî, [t.y.].
- Nefrâvî, Ahmed b. Guneym b. Sâlim Şihâbiddîn el-Ezherî, *el-Fevâkihü'd-Devânî alâ Risâleti İbn Ebi Zeyd el-Kayravânî*, [y.y.]: Dârü'l-Fıkr, 1995.
- Nevevî, Ebû Zekeriya Muhyiddin b. Yahya b. Şeref, *el-Minhâc Şerhu Sahih-i Müslim*, Beyrut: Dâru İhyâ'it-Türâsi'l-Arabî, 1392.
- Özaslan, Taylan, *Hayvan Beslemede Tavuk Unu Kullanımı ve Önemi*, (Seminer), Adana 2004, <http://www.zootekni.org.tr/upload/File/HAYVAN%20BESLEMEDE%20TAVUK%20UNU%20KULLANIMI%20VE%20NEM.pdf> (28.01.2017).
- Özdoğan, Mürsel, Mustafa Sarı, “Kanatlı Rasyonlarına Yağ Katkısı”, *Hayvansal Üretim Dergisi*, İzmir: Zootekni Derneği Yayınları, 42/1, 2001.
- Özel, Osman Tolga, Betül Zehra Sarıçiçek, “Ruminantlarda Rumen Mikroorganizmalarının Varlığı ve Önemi”, *TÜBAV (Türk Bilim Dergisi)*, Ankara: Türk Bilim Vakfı Yay., 2009.
- Özen, Şükrü, “İstıslâh”, *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.
- Öztürk, Ergin, “Hayvan Beslemede Humik Asitlerden Beklenen Etki Gözlenebiliyor mu?”, *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi*, 1, 2012.
- Pala, Şükrü, *Ege Bölgesi Karga Türleri, Bunların Özellikleri, Yayılışları ve Yem Çeşitleri Üzerinde İncelemeler*, file:///C:/Users/Asus/Downloads/710-1764-1-PB%20(2).pdf (28.01.2017).
- Pulatsü, Şafak, Süt İneklerinin Beslenmesi, http://www.amasyadsyb.org/docs/040_sut_inek_beslenmesi.pdf (29.01.2016).
- Râgıb el-Esfehânî, Ebü'l-Kasım el-Huseyn b. Muhammed, *el-Müfredât fî Garibi'l-Kur'ân*, Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 1412.
- Râzî, Zeynüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdülkadir, *Tefsîru Garibi'l-Kur'âni'l-Azîm*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- Sağlam, Kamil, “Atlarda Diş Hastalıkları”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, Van, 2012.
- San'ânî, Ebû İbrâhîm İzzüddîn Muhammed b. el-İmâm el-Mütevekkil-Alellâh İsmâîl, *Sübülü's-Selâm*, [y.y.]: Dârü'l-Hadis, [t.y.].
- Seb'ineh, Nasrî Râşid Kâsım, *el-Müstahlas mine'n-Neces ve Hukmühü fi'l-Fıkhî'l-İslâmî*, Ürdün: Âlü'l-Beyt Üniversitesi Fıkhî ve Kanunî Araştırmalar Fakültesi, 1999, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

- Seçkin, Seven, *Güneydoğu Anadolu Bölgesi Yırtıcı Kuş Peletlerindeki Küçük Memeli Hayvan Kalıntılarının Analizi*, Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2009, (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- Şebîr, Muhammed Osman, “en-Necâsâtü'l-Muhtelitâtü bi'l-A'lâf ve Eseruhâ fi'l-Mentûcâtü'l-Hayvâniyyeti fi'l-Fıkhî'l-İslâmî”, *Mecelletü's-Şeria ve'd-Dirâsâtü'l-İslâmiyye*, Kuveyt Üniversitesi, 2000.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Neylû'l-Evtâr Şerhu Münteka'l-Ahbâr*, Lübnan: Beytû'l-Efkârî'd-Düveliyye, 2004.
- T.C. Milli Eğitim Bakanlığı, MEGEB (Meslekî Eğitim ve Öğretim Sisteminin Güçlendirilmesi Projesi), *Denizcilik Balıklar*, Ankara, 2006.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre, *el-Câmiu'l-Kebîr*, Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1998.
- Tüzün, Cevdet Gökhan, Sedat Aktan, “Kanatlı Hayvanlarda Verime Dönüşmeyen Yem”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi 7 (1)*, 2012.
- Yalçın, Sakine, “Kanatlı Karma Yemleri ile Yem Hammaddelerinde Metabolik Enerji Tayini”, *Ankara Üniv. Veteriner Dergisi*, Ankara, 1985.
- Yıldırım, Arda, Hasan Eleroğlu, “Organik Kanatlı Besleme”, *Tavukçuluk Araştırma Dergisi*, 11/1, Ankara, 2014.
- Yılmaz, Hüseyin, “Prion Hastalıkları-Bulaşabilen Süngerimsi Ensefalopatiler”, *Ankem Dergisi*, İstanbul, 2002.
- Yüce, Rikâp, *Türkiye Denizlerinde Yaşayan Balıklar*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1998.
- Zeynülâbidîn, Muhammed Vecîh, “Mevkifu İlmi'l-Mu'âsir ve'l-Fıkhî'l-İslâmiyyi min Televvüsi'l-Müntecâti'l-Hayvâniyye bi't-Teğziyeti Ğayri'l-Me'lûfe”, *Mü'temeru Kâdâya el-Beyiyye min Menzûrin İslâmiyyin*, Ceraş: Câmîatü Ceraş el-Ehliyye, 2000.
- Zincirlioğlu, Murat, Filiz Karadaş, “Karma Yem Hammaddesi Üretimi ve Yem Sanayi”, *Hayvansal Üretimi Artırmada Yeni Yaklaşımlar*, Ankara: T.C. Ziraat Bankası Kültür Yayınları, 1998.
- Resmi Gazete, 18.08.2010 tarih ve 27676 sayılı “Organik Tarımın Esasları ve Uygulanmasına İlişkin Yönetmelik”.
- Resmi Gazete, 24 Aralık 2011 tarih ve 28152 sayılı “İnsan Tüketimi Amacıyla Kullanılmayan Hayvansal Yan Ürünler Yönetmeliği”.
- Resmi Gazete, 27.12.2011 tarih ve 28155 sayılı “Yemlerin Piyasaya Arzı ve Kullanımı Hakkında Yönetmelik”, Ek-2.
- Resmi Gazete, 6 Ocak 2015 tarih ve 29585 sayılı “İnsan Tüketimi Amacıyla Kullanılmayan Hayvansal Yan Ürünler Yönetmeliğinde Değişiklik Yapılmasına Dair Yönetmelik”.